

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ
ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

ΤΜΗΜΑ ΔΙΕΘΝΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΩΝ
ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΜΣ «Διεθνείς Σχέσεις και Στρατηγικές Σπουδές»

«Ελληνοοθμανικές σχέσεις: Πτυχές της ελληνικής διπλωματικής δραστηριότητας στη Σμύρνη και την περιοχή της το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα.»

“Greek-Ottoman relations: Aspects of the Greek diplomatic activity in Smyrna and its surrounding area during the second half of the 19th century”

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Σ. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗ

A.M. 2223M009

Τριμελής Συμβουλευτική Επιτροπή

Επιβλέπων: κ. ΥΦΑΝΤΗΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ
Μέλος: κ. Γ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ
Μέλος: κ. Δ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ

Αθήνα 2024

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Αντί Προλόγου	σ.3
Εισαγωγή.....	σ.7
Κεφάλαιο Πρώτο.....	σ.13
Κεφάλαιο Δεύτερο.....	σ.23
Επίλογος.....	σ.46

ΑΝΤΙ ΠΡΟΛΟΓΟΥ

Η περίοδος που εγκαινιάστηκε με τη λήξη του Κριμαϊκού πολέμου, το δεύτερο μισό δηλαδή του 19^{ου} αιώνα, υπήρξε ιδιαίτερα κρίσιμη για την περιοχή της Νοτιοανατολικής Ευρώπης.

Η ανάδυση του λεγόμενου Ανατολικού Ζητήματος δημιούργησε νέα δεδομένα στην περιοχή και ιδιαίτερα στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Σε ό,τι αφορά το νεοσύστατο ελληνικό κράτος, επιχείρησε να ισοροπήσει ανάμεσα στην ανάγκη δημιουργίας των δομών εκείνων, που θα επέτρεπαν την εύρυθμη λειτουργία του τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό, και στην εθνική ολοκλήρωση του. Στο πλαίσιο αυτό ιδιαίτερη σημασία είχαν οι δομές εκείνες που απαιτούνταν για τη διασφάλιση, στο μέτρο του δυνατού, των συμφερόντων των Ελλήνων υπηκόων, οι οποίοι δραστηριοποιούνταν στα εδάφη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Αυτές οι δομές όμως και πιο συγκεκριμένα η πρεσβεία, τα προξενεία και τα υποπροξενεία του Ελληνικού Βασιλείου, έμελλε να κληθούν να προασπιστούν και τα δικαιώματα τμήματος των Οθωμανών υπηκόων, εκείνων δηλαδή που είτε είχαν ελληνική συνείδηση ή καταγωγή είτε μπορούσαν να ταυτιστούν με τον ελληνισμό ένεκα της παράδοσης, της θρησκείας ή των εν γένει συμφερόντων τους. Άλλωστε, η εμπορική δραστηριότητα των πρώτων αποτελούσε σημαντική πηγή εσόδων για την ασθενική οικονομία του ελληνικού βασιλείου, ενώ η τύχη των αλύτρωτων ελληνορθόδοξων πληθυσμών από την άλλη δεν θα μπορούσε παρά να συγκινεί τους ελεύθερους αδελφούς τους, με τους οποίους μοιράζονταν μέχρι πρότινος την ίδια μοίρα.

Η Οθωμανική Αυτοκρατορία πάλι, κατά τη διάρκεια της ίδιας περιόδου, βίωνε μια σειρά από εσωτερικά και εξωτερικά προβλήματα, τα οποία αποτέλεσαν και τους καθοριστικούς εκείνους παράγοντες, στη βάση των οποίων διαμορφώθηκαν, εν πολλοίς, οι κινήσεις της απέναντι στο ελληνικό βασίλειο, αλλά και έναντι των μη μουσουλμάνων υπηκόων της.

Εστιάζοντας στο σημείο ενδιαφέροντος, τη Σμύρνη και τον περιβάλλοντα χώρο της, μια από τις πιο σημαντικές περιοχές της Οθωμανικής

Αυτοκρατορίας πριν και κυρίως κατά τη διάρκεια του 19ού αιώνα και μετά, είναι αξιοσημείωτο ότι η πόλη και ο άμεσος περίγυρος της (χαρακτηριστικό παράδειγμα τα Βουρλά) μολονότι βιώσαν σφαγές κατά την επανάσταση του 1821, αυτές δεν στάθηκαν ικανές να εμποδίσουν την εσωτερική μετανάστευση ελληνικών πληθυσμών προς αυτή, αλλά ταυτόχρονα και την έλευση και διαμονή Ελλήνων υπηκόων. Αποτέλεσμα των παραπάνω διεργασιών, οι οποίες κορυφώθηκαν στο δεύτερο μισό του 19ού αιώνα, ήταν ο σχηματισμός μιας ευάριθμης ελληνικής και ελληνορθόδοξης κοινότητας στην Σμύρνη και η σημαντική ενίσχυση της παρουσίας της στην γύρω περιοχή, με συνέπεια τον σχηματισμό αρκετών αμιγώς ελληνικών ή ελληνορθόδοξων χωριών.

Ως εκ τούτου, κατά τη διάρκεια της εν λόγω περιόδου, τόσο η πόλη της Σμύρνης, όσο και η ευρύτερη περιοχή της, μετατράπηκαν σε μια από τις σημαντικότερες εστίες του Ελληνισμού. Ταυτόχρονα όμως η πόλη κατείχε και μια ξεχωριστή θέση ως ένα σημαντικότατο διαμετακομιστικό κέντρο της Ανατολικής Μεσογείου. Οι δυο αυτοί παράγοντες ασφαλώς δεν άφηναν αδιάφορο το Ελληνικό Βασίλειο.

Παρά τη σημασία όμως που είχε η Σμύρνη και η περιοχή της δεν υφίσταται στην υπάρχουσα βιβλιογραφία μια εστιασμένη αποτίμηση του τρόπου με τον οποίο εφαρμόστηκε σ' αυτήν η εκάστοτε ελληνική εξωτερική πολιτική, μέσω του ελληνικού προξενείου και των υποπροξενείων της ευρύτερης περιοχής, αλλά και ποιες καταστάσεις, τοπικής ή ευρύτερης προέλευσης, αντιμετώπισε. Τα γενικότερα προβλήματα ή και διλήμματα τα οποία αντιμετώπισε το νεοπαγές ελληνικό βασίλειο δεν άφηναν ανεπηρέαστους τους ελληνικούς πληθυσμούς που βρίσκονταν εκτός των εδαφικών του ορίων. Αντιφάγγισμα του ιδιόμορφου κράματος, το οποίο συγκρότησε η εξέλιξη του ελληνικού αλυτρωτισμού, η πορεία των ελληνο-οθωμανικών σχέσεων, αλλά και μια σειρά από ποικίλους άλλους παράγοντες, αποτέλεσε και η ζωή της ελληνικής/ελληνορθόδοξης κοινότητας στην ευρύτερη περιοχή της Σμύρνης κατά την εν λόγω περίοδο.

Η παρούσα διπλωματική εργασία αποσκοπεί στην ανάδειξη ορισμένων καίριων πτυχών της ελληνικής διπλωματικής παρουσίας σ' αυτό το σημαντικό

κέντρο του μικρασιατικού Ελληνισμού. Η ενασχόληση του γράφοντος με την Σμύρνη και την περιοχή της κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα έγκειται στη θέληση του να φωτίσει μια περίοδο που εν πολλοίς βρίσκεται στη σκιά μεταγενέστερων γεγονότων, να προσπαθήσει να διακρίνει αν υπάρχει μια συγκεκριμένη πολιτική του ελληνικού βασιλείου έναντι αυτής της σημαντικής κοιτίδας του Ελληνισμού και να σκιαγραφήσει, μέσα από τις εν γένει διπλωματικές αναφορές, εκείνες τις καταστάσεις που αντιμετώπισαν οι Έλληνες διπλωμάτες, αλλά και οι ελληνορθόδοξοι πληθυσμοί της περιοχής. Επιπρόσθετα ερευνητικά ερωτήματα σχετίζονται με τον βαθμό στον οποίο τυχόν επηρεάστηκε η ελληνική εξωτερική πολιτική από τη δράση του ανθρώπινου παράγοντα, κυρίως των επίσημων εκπροσώπων των δυο κρατών, καθώς και από συγκυριακές συνθήκες ή τις εκάστοτε γενικές πολιτικές που υιοθετούσαν τα δυο κράτη.

Η διπλωματική στηρίζεται σε αδημοσίευτα, εν πολλοίς, έγγραφα, τα οποία συγκέντρωσε ο γράφων είτε δια ζώσης στο Διπλωματικό και Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών της Ελλάδας είτε μέσω της οικείας ιστοσελίδας. Ως εικός, αυτού του είδους τα έγγραφα φωτίζουν τα γεγονότα μέσα από μια συγκεκριμένη οπτική, εκείνη των Ελλήνων διπλωματών, ένας, σ' ορισμένες περιπτώσεις, κατ' ευφημισμόν όρος, καθώς πολλοί απ' αυτούς ήταν πιο κοντά σ' αυτό που θα χαρακτηρίζαμε σήμερα πρόξενοι/ υποπρόξενοι εκ προσωπικοτήτων. Φυσικό είναι επίσης τα ελληνικά διπλωματικά και προξενικά έγγραφα να περιέχουν στοιχεία, πληροφορίες και κρίσεις που ενδιέφεραν τους Έλληνες διπλωμάτες. Ως εκ τούτου, προκύπτει ένας πρώτος περιορισμός της διπλωματικής με βάση αυτές τις πηγές. Ο δεύτερος περιορισμός είναι άμεσα συνδεδεμένος με το ευαίσθητο ζήτημα της εθνικής ασφάλειας. Διαπιστωμένα υπάρχουν φάκελοι, χρονολογούμενοι στην υπό εξέταση περίοδο, που δεν έχουν αποδεσμευθεί ακόμη και σήμερα από το ελληνικό ΥΠΕΞ.

Στο επίπεδο των ερευνητικών ερωτημάτων η ανά χείρας μελέτη παρεκκλίνει από τα αρχικά ερωτήματα που τέθηκαν ως προς το γεγονός ότι επικεντρώνεται εντέλει σε δυο κατά βάση ζητήματα, εκείνο της θρησκείας και της ιθαγένειας. Ο λόγος που οδήγησε στην συγκεκριμένη διάρθρωση ήταν η

πειοίθηση του γράφοντος ότι η περαιτέρω ανάπτυξη επιλεγμένων θεματικών ήταν επιστημονικά προσφορότερη από την ενασχόληση με περισσότερες θεματικές, η οποία θα είχε ως αποτέλεσμα να μειωθεί η δυνατότητα πιο ευρείας κάλυψης τους.

Ως χρονική αφετηρία της παρούσης διπλωματικής εργασίας νοείται το 1853¹, έτος κατά το οποίο ξέσπασε ο Κριμαϊκός πόλεμος, ο οποίος επηρέασε την ελληνική εξωτερική πολιτική και οδήγησε, μετά το πέρας του, στην ενίσχυση της ελληνικής προξενικής παρουσίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, μια παρουσία, η οποία σταδιακά μετατράπηκε σε ουσιαστικό πολιτικό παράγοντα, που επηρέασε τις σχέσεις των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων με την τοπική εξουσία, αλλά και με το ελλαδικό κέντρο.²

Η ανά χειράς μελέτη διαρθρώνεται ως εξής: αρχικά παρατίθεται, αντί προλόγου, το πλαίσιο στο οποίο κινείται η παρούσα διπλωματική, μια ανάλυση του υλικού που χρησιμοποιήθηκε και του τρόπου σύνταξης της, καθώς και οι αλλαγές που πραγματοποιήθηκαν σε σχέση με τα αρχικά ερευνητικά ερωτήματα.

Ακολουθεί η Εισαγωγή, όπου δίνεται το ιστορικό πλαίσιο. Στο Α' κεφάλαιο παρουσιάζεται η θρησκευτική διάσταση των ελληνοοθωμανικών σχέσεων, ενώ στο Β' κεφάλαιο διερευνάται το ζήτημα της ιθαγένειας. Η διπλωματική κλείνει με τον Επίλογο, στον οποίο διατυπώνονται τα συνολικά συμπεράσματα.

¹ Μοναδική εξαίρεση αποτελεί το δεύτερο κεφάλαιο, όπου κρίθηκε απαραίτητη μια ανασκόπηση, προκειμένου να γίνει πιο εύληπτο το ζήτημα της Ιθαγένειας.

² Δημήτρης Μ. Κοντογεώργης, "Έλληνες υπήκοοι και γραικοί ραγιάδες. Εθνικές ονομασίες και πολιτικά διακυβεύματα στις ελληνικές παροικίες της οθωμανικής Δοβρουτσάς (1856-1877)", στο συλλογικό τόμο *ΕΛΛΗΝ, ΡΩΜΙΟΣ, ΓΡΑΙΚΟΣ, Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Αθήνα 2018, 479.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Οι ελληνοοθωμανικές σχέσεις αμέσως μετά την Ανεξαρτησία, κυρίως όμως μετά το πέρας του Κριμαϊκού πολέμου χαρακτηρίζονται από μια πολυπλοκότητα. Ζητήματα όπως εκείνο της ιθαγένειας ή της θρησκείας αναδείχθηκαν σε σημαντικές συνισταμένες που χαρακτήρισαν τις ελληνοοθωμανικές σχέσεις ήδη από τον καιρό της επανάστασης και της συνακόλουθης συγκρότησης του ελληνικού βασιλείου. Χαρακτηριστικά αναφέρεται ότι η θρησκεία υπήρξε σημαντικός παράγοντας στο εσωτερικό και των δυο κρατών, έτι περισσότερο όμως στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, όπου αποτέλεσε τη σημαντικότερη συνιστώσα για την κατηγοριοποίηση των εθνοτικών ομάδων που απάρτιζαν την κοινωνία της σε προνομιούχες ή μη.³ Πιο συγκεκριμένα, οι Οθωμανοί, τουλάχιστον κατά τη διάρκεια του ΧΙΧ αιώνα, είχαν εδραιώσει ένα θεοκρατικό σύστημα, το οποίο βασιζόταν κατ' ουσία στον διαχωρισμό των εθνοτήτων, που διαβιούσαν εντός της αυτοκρατορίας, με βάση το θρήσκευμά τους. Επρόκειτο για το σύστημα των μιλλέτ. Με βάση το σύστημα αυτό ο πρωτεύοντας ρόλος της θρησκείας επιβεβαιωνόταν κι αναγόταν στο κυριότερο στοιχείο το οποίο διαδραμάτιζε καίριο ρόλο σε όλες τις εκφάνσεις του πολιτικού και κοινωνικού βίου των Οθωμανών.⁴

Σε ό,τι αφορά το ελληνικό βασίλειο η κυβέρνηση, αλλά και η εν γένει ελληνική κοινωνία, έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την τύχη των ομόδοξων αδελφών, οι οποίοι παρέμεναν σκλαβωμένοι εντός της οθωμανικής επικράτειας. Το ενδιαφέρον αυτό βρήκε την κύρια μορφή έκφρασης του μέσω της διατύπωσης ενός συγκεκριμένου ιδεολογικού σχήματος το οποίο έμεινε

³ Ελπίδα Κ. Βόγλη, "Αναμορφώσεις της ελληνικής ταυτότητας κατά την επανάσταση", στο συλλογικό τόμο *ΕΛΛΗΝ, ΡΩΜΙΟΣ, ΓΡΑΙΚΟΣ, Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Αθήνα 2018, σ. 500.

⁴ Για γενικές πληροφορίες σχετικά με τον όρο βλ. Bruce Masters, "Millet", στο Gabor Agoston, Bruce Masters (eds.), *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, NY 2009, p. 383 – 384. Για το ζήτημα των μιλλέτ στην Οθωμανική Αυτοκρατορία βλ. ενδεικτικά Β. Braude – Β. Lewis (επιμ.) *Christians and Jews in The Ottoman Empire: the function of a plural society*, τόμ. 2, ΝέαΥόρκη 1985.

γνωστό στην Ιστορία ως *Μεγάλη Ιδέα* και το οποίο έμελλε να επηρεάσει σε μικρότερο ή μεγαλύτερο βαθμό την ελληνική εξωτερική πολιτική μέχρι το 1922. Στη βάση αυτής της ιδεολογίας οικοδομήθηκε εν πολλοίς το νέο ελληνικό κράτος διαχωρίζοντας τη θέση του, χωροχρονικά και ιστορικά, από τον ευρύτερο βαλκανικό χώρο.⁵ Η Μεγάλη Ιδέα αποτέλεσε σαφή έκφραση του ελληνικού εθνικισμού, της μετάπλασης δηλαδή μιας μακραίωνης πολιτισμικής παράδοσης σε κραταιά ιδεολογία του νεοσύστατου ελληνικού βασιλείου.⁶ Ιδεολογική δε βάση του υπήρξε η "απάντηση" του Κωνσταντίνου Παπαρρηγόπουλου στις θέσεις που εξέφρασε ο Φαλμεράνερ⁷, αρχικά με την έκδοση, το 1843, της μελέτης του με τίτλο «Περὶ τῆς ἐποικήσεως σλαβικῶν τινῶν φυλῶν εἰς τὴν Πελοπόννησον» και το 1853 με τη συγγραφή του έργου «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους : από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς».⁸ Ειδικότερα δε για το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, περίοδο που απασχολεί κατά κύριο λόγο την ανά χειρας διπλωματική, ο ελληνικός εθνικισμός εμπνεύστηκε από τον ρομαντικό βυζαντινισμό και οι σχέσεις Ορθοδοξίας - εθνικισμού κυμάνθηκαν από τον ανταγωνισμό μέχρι τη σύζευξη.⁹

Στο επίπεδο των διακρατικών σχέσεων του Ελληνικού Βασιλείου με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι δυνατότητες παρέμβασης του πρώτου σε ζητήματα που άπτονταν του αλύτρωτου ελληνισμού ήταν ασφαλώς περιορισμένες. Οι δε Έλληνες διπλωματικοί και προξενικοί υπάλληλοι, τουλάχιστον σε ό,τι αφορά την περίοδο των μέσων του ΧΙΧ αιώνα, συνήθως

⁵Σχετικά με την ιδεολογία της *Μεγάλης Ιδέας* καθώς και την επιρροή που είχε στην ελληνική κοινωνία υπάρχει μια ευρεία βιβλιογραφία. Ενδεικτικά αναφέρονται τα κάτωθι: Βασίλης Κρεμμυδάς, *Μεταμορφώσεις ενός εθνικού ιδεολογήματος*, Αθήνα 2010 και Έλλη Σκοπετέα, *Το Πρότυπο Βασίλειο και η Μεγάλη Ιδέα (1830-1880)*, Αθήνα, 1988.

⁶Αναφορικά με τη Μεγάλη Ιδέα και τη συσχέτιση της με την ελληνική εξωτερική πολιτική βλέπε ενδεικτικά και Αντώνης Κλάμης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821 - 1923*, Αθήνα 2019, σσ. 98 κ.ε.

⁷Ο Γιάκομπ Φίλιπ Φαλμεράνερ (1790 - 1861) υπήρξε Αυστριακός διανοούμενος και ιστορικός, ο οποίος έγινε ιδιαίτερα γνωστός μετά την έκδοση του βιβλίου του *Ιστορία της Χερσονήσου του Μορέως κατά τον Μεσαίωνα*, όπου αμφισβήτησε τη συνέχεια του ελληνισμού και υποστήριξε ότι οι νεοέλληνες δεν είχαν σχέση με τους αρχαίους Έλληνες.

⁸Ενδεικτικά βλέπε «Η διαμάχη Φαλμεράνερ - Παπαρρηγόπουλου για την καταγωγή των σύγχρονων Ελλήνων», <https://cognoscoteam.gr/archives/18143>, τελευταία πρόσβαση 19 Νοεμβρίου 2024.

⁹Θάνος Βερέμης, «Εισαγωγή», στο συλλογικό *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 2003, σσ. 20, 23. Στον ίδιο τόμο ο Βερέμης αναφέρεται πιο εκτενώς στον ελληνικό εθνικισμό στο άρθρο του με τίτλο «Από το εθνικό κράτος στο έθνος δίχως κράτος», σσ. 27 - 52.

κατέγραφαν απλώς τα γεγονότα χωρίς να είναι σε θέση να αντιδράσουν. Μολονότι όμως αυτός ήταν ο κανόνας, δεν έλειψαν και οι εξαιρέσεις.

Οι λόγοι που περιόριζαν τις ελληνικές κινήσεις ήταν πολλοί. Καταρχήν όπως προαναφέρθηκε οι Οθωμανοί είχαν εδραιώσει ένα θεοκρατικό σύστημα στη βάση του οποίου ο πρωτεύοντας ρόλος της θρησκείας επιβεβαιωνόταν κι αναγόταν σε κυρίαρχο στοιχείο σε όλες τις εκφάνσεις του πολιτικού και κοινωνικού βίου των Οθωμανών.

Η δεύτερη συνισταμένη ήταν ασφαλώς το γεγονός ότι κάθε παρέμβαση του Ελληνικού Βασιλείου σε ζητήματα τα οποία δεν εντάσσονταν στην ατζέντα θεμάτων που οι δύο χώρες είχαν από κοινού αποδεχθεί ως διμερή, μπορούσε να θεωρηθεί ως επέμβαση σε εσωτερικά ζητήματα της αυτοκρατορίας. Μολονότι όμως αυτού του είδους οι παρεμβάσεις δεν ήταν ξένες για τις Μεγάλες Δυνάμεις, οι κοινωνίες των οποίων ήταν ευαίσθητες ως προς την τύχη των χριστιανικών πληθυσμών της Ανατολής, εντούτοις η θέση του Βασιλείου ήταν ιδιαίτερη, αναμφίβολα πιο δυσχερής.

Το Ελληνικό Βασίλειο, το οποίο δημιουργήθηκε μέσα από αιματηρούς αγώνες εναντίον των Οθωμανών, δεν έπαυε να είναι, παρά το μικρό μέγεθός του, μια συνεχής απειλή για την ακεραιότητα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Οι κατά καιρούς επαναστάσεις στη Θεσσαλία, τη Μακεδονία¹⁰ και την Κρήτη¹¹, οι οποίες είχαν την συμπαράσταση του, έμμεση ή άμεση, καταμαρτυρούσαν ασφαλώς στα μάτια των Οθωμανών τη βασιμότητα των φόβων τους ότι οι Μεγάλες Δυνάμεις, όλες ή τουλάχιστον ορισμένες από αυτές, σκόπευαν να χρησιμοποιήσουν το Βασίλειο προκειμένου να κατακερματίσουν την αυτοκρατορία. Είναι αληθές άλλωστε ότι τα εθνικά συμφέροντα του νεοσύστατου ελληνικού κράτους κείτονταν στις δύο πλευρές του Αιγαίου και κατά συνέπεια το Ελληνικό Βασίλειο αποτελούσε αναπόσπαστο κομμάτι ενός ευρύτερου ζητήματος, του λεγόμενου Ανατολικού.¹²

¹⁰ Ενδεικτικά αναφέρεται ότι τον Οκτώβριο του 1853 ελληνικές αντάρτικες ομάδες είχαν εισχωρήσει στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, προκειμένου να ξεκινήσουν τοπικές εξεγέρσεις στη Θεσσαλία και στη Μακεδονία, βλέπε σχετικά Κλάψης, *ό.π.*, σ. 109 κ.ε.

¹¹ Αυτόθι, σ. 139 κ.ε..

¹² Ο όρος Ανατολικό Ζήτημα μπορεί να συνοψιστεί ως το συμπλήρωμα ανακουψάντων ζητημάτων ένεκα της βαθμιαίας παρακμής της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, της ταυτόχρονης ανόδου σε

Από την άλλη πλευρά η Οθωμανική Αυτοκρατορία, μετά το μεταρρυθμιστικό έργο του Σελήμ Γ', είχε εισέλθει σε μια περίοδο εσωτερικής μεταρρύθμισης του κράτους ή καλύτερα εκδυτικισμού των δομών του, που άγγιζε τους πιο ευαίσθητους εσωτερικούς συσχετισμούς της.¹³ Πιο συγκεκριμένα, με το διάταγμα του Γκιούλχανε¹⁴ και κυρίως με το «Μεταρρυθμιστικό Διάταγμα» της 18^{ης} Φεβρουαρίου 1856, εγκαινιάστηκε μια περίοδος, που έμεινε γνωστή ως Τανζιμάτ.¹⁵ Μάλιστα η έκδοση του δεύτερου μεταρρυθμιστικού διατάγματος, του λεγόμενου και Χάτι Χουμαγιούν, υπήρξε καίριας σημασίας. Με τη Συνθήκη του Παρισιού¹⁶, η οποία σφράγισε τον Κριμαϊκό πόλεμο, η Οθωμανική Αυτοκρατορία έγινε δεκτή από τις ευρωπαϊκές δυνάμεις ως ισότιμο μέλος. Σε αντάλλαγμα η Τουρκία αναγκάστηκε να προχωρήσει σε μια σειρά από μεταρρυθμίσεις με κύριο στόχο τη βελτίωση της θέσης των μη μουσουλμανικών πληθυσμών της. Η ελευθερία της θρησκευτικής έκφρασης, η πρόσβαση στις κρατικές δομές και μια σειρά αλλαγών φορολογικού ή δικαϊκού χαρακτήρα είχαν ως στόχο την έμπρακτη εφαρμογή της τουρκικής δέσμευσης έναντι των Ευρωπαίων. Ωστόσο, όπως είχε επισημάνει ο Ρεσίτ Πασάς αμέσως μετά την έκδοση του διατάγματος, δεν ήταν αμελητέα η πιθανότητα ο μουσουλμανικός πληθυσμός της αυτοκρατορίας να μην δεχθεί δίχως αντίσταση την ανατροπή μιας παγιωμένης από αιώνες κατάστασης.¹⁷

Μέσα στο παραπάνω διαγραφόμενο πλαίσιο η σημασία της Σμύρνης ως παράδειγμα δράσης της ελληνικής διπλωματίας είναι σημαντική για ποικίλους

βιοτικό και μορφωτικό επίπεδο των βαλκανικών λαών, της προσπάθειας των Ρώσων και των Αυστριακών να επωφεληθούν της οθωμανικής αδυναμίας, αλλά και των αντενεργειών της Αγγλίας και της Γαλλίας. Βλέπε ενδεικτικά Βασιλική Παπούλια, *Από την Αυτοκρατορία στο Εθνικό Κράτος. Ιδεολογικές και κοινωνικές προϋποθέσεις της πολιτικής οργάνωσης των χωρών της Χερσονήσου του Αίμου*, Θεσσαλονίκη 2003, σ. 155 κ.ε., Matthew Smith Anderson, *The Eastern Question, 1774 - 1923: a study in international relations*, London 1966.

¹³ Ενδεικτικά βλέπε Caroline Finkel, *Οθωμανική αυτοκρατορία 1300-1923*, Αθήνα 2007, σσ. 578 κ.ε. Αναφορικά με το Τανζιμάτ υπάρχει μια ευρεία βιβλιογραφία. Ενδεικτικά αναφέρονται τα κάτωθι: Stanford Shaw - Ezel Kural, *History of Ottoman Empire and Modern Turkey, Reforms, Revolution and Republic the Rise of Modern Turkey*, τόμ.2, USA 1977 Roderic H. Davinson, *Reform in the Ottoman Empire 1856 -1876*, Princeton - New Jersey 1963 και D. Quataert, *Η Οθωμανική αυτοκρατορία. Οι τελευταίοι αιώνες, 1700-1922*, Αθήνα, 2006.

¹⁴ 3 Νοεμβρίου 1839.

¹⁵ Για γενικές πληροφορίες σχετικά με τον όρο βλ. Coskun Cakir, "Tanzimat", στο Gabor Agoston, Bruce Masters (eds.), *Encyclopedia*, ό.π., pp. 553 - 555.

¹⁶ 30 Μαρτίου 1856.

¹⁷ Finkel, ό.π., σσ. 579 - 580.

λόγους. Δεύτερη τη τάξει μετά την Κωνσταντινούπολη, αποτελούσε ένα σημαντικότατο διαμετακομιστικό κέντρο.¹⁸ Το γεγονός αυτό δεν μπορούσαν να παραγνωρίσουν οι Έλληνες ιθύνοντες, καθώς η σημασία της πόλης ενισχυόταν τόσο από την ισχυρή παρουσία συμπαγών ελληνορθόδοξων πληθυσμών, όσο κι από τα ελληνικά οικονομικά συμφέροντα στην περιοχή, που ήταν τεράστια. Βέβαια οι ελληνορθόδοξοι πληθυσμοί της περιοχής, στα τέλη του XVIII^{ου} αιώνα¹⁹ και κατά τη διάρκεια της ελληνικής Επανάστασης²⁰, είχαν υποφέρει από τις οθωμανικές βιαιότητες, ενώ δεν έλειψαν οι διώξεις και οι σφαγές. Ωστόσο, η σχετική σταθερότητα και η μερική ομαλοποίηση που επήλθε μετά το 1830 οδήγησε σε μια εκ νέου ενίσχυση του ελληνορθόδοξου στοιχείου στην περιοχή με την συρροή μάλιστα και χιλιάδων Ελλήνων υπηκόων.²¹ Η τύχη όμως του χριστιανικού πληθυσμού²² της υπό εξέταση περιοχής υπήρξε πολυκύμαντη και συχνά επηρεαζόταν, σ' ένα βαθμό τουλάχιστον, από γεγονότα σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας.

¹⁸Elena Frangakis-Syrett, «Η ανάπτυξη ενός μεσογειακού λιμανιού με διεθνή σημασία: της Σμύρνης (1700-1914)», στον συλλογικό τόμο *Η Σμύρνη, η λησμονημένη πόλη*, επιμ. Μαρία-Κάρμεν Σμυρνέλη, Αθήνα 2006, 27-60.

¹⁹Βλέπε σχετικά Ι. Παπαγιαννόπουλος, «Το Ρεμπελιό του 1797 κατά νέαν πηγήν», *Μικρασιατικά Χρονικά*, τόμος Α', 1938, 241-267 και Ν. Βέης, «Το "Μεγάλο Ρεμπελιό" της Σμύρνης (Μάρτιος του 1797), κατά νεώτατας έρευνας», *Μικρασιατικά Χρονικά*, τόμ. Δ', 1948, 411-422.

²⁰Ενδεικτικά βλέπε R. Clogg, «Smyrna in 1821: Documents from the Levant Company Archives in the Public Record Office», *Μικρασιατικά Χρονικά*, τόμος ΙΕ', 1972, 313-355.

²¹Σχετικά βλέπε Κ. Τσαγκρίδης, *Από την ουτοπία στον τόπο. Η πόλη της Σμύρνης*, Αθήνα 2001, σσ. 50 - 51, όπου αναφέρεται ότι την δεκαεπενταετία 1830 - 1844 στην πόλη της Σμύρνης ο αριθμός των Ελλήνων κυμαινόταν από 24.000 (το 1834) μέχρι τις 65.000 (το 1844). Τα στοιχεία όμως αυτά προέρχονται από περιηγητές και ως εκ τούτου είναι επισφαλής. Η μόνη σχετικά αξιόπιστη πηγή είναι η οθωμανική απογραφή του 1831. Η τελευταία διαχωρίζει τον πληθυσμό της πόλης της Σμύρνης σε Μουσουλμάνους, ραγιάδες (Χριστιανούς), Τσιγγάνους, Εβραίους και Αρμένιους. Η κατηγορία ραγιάδες περιλαμβάνει ασφαλώς και τους ελληνορθόδοξους και αριθμεί 6,637 χριστιανικές οικογένειες. Συνολικά στην πόλη καταγράφηκαν 21,837 οικογένειες, βλέπε Kemal H. Karpat, *Ottoman population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin 1985, p. 111.

²²Ο όρος χριστιανικός πληθυσμός είναι ασφαλώς ασαφής. Προτάσσει μεν την έννοια του θρησκευτικού στοιχείου, ωστόσο δεν υπεισέρχεται σε λεπτομέρειες σχετικά με το δόγμα ή την εθνική καταγωγή των ανθρώπων αυτών. Στην παρούσα μελέτη ο όρος αυτός θα χρησιμοποιείται όταν δεν υπάρχουν περισσότερα στοιχεία για τον πληθυσμό στον οποίο αναφέρονται τα έγγραφα. Σε διαφορετική περίπτωση θα γίνεται σαφή αναφορά στο δόγμα, στην εθνική καταγωγή ή σε οποιοδήποτε άλλο στοιχείο διαφοροποίησης.

Κεφάλαιο Α. Η θρησκευτική διάσταση των ελληνοοθωμανικών σχέσεων.²³

Η επίδραση του Χάτι - Χουμαγιούν σε τοπικό επίπεδο.

Το Χάτι - Χουμαγιούν δημιούργησε μια σωρεία αντιδράσεων στο εσωτερικό της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Μια από τις πρώτες αναφορές σχετικά με τις επιπτώσεις που είχε η ανακοίνωση του μεταρρυθμιστικού διατάγματος στις σχέσεις ανάμεσα στους πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας προήλθε από την Μαγνησία.²⁴ Σύμφωνα λοιπόν με έκθεση του Έλληνα υποπρόξενου, η Δημογεροντία της πόλης ανέφερε ότι «οι εκεί Τούρκοι από της αναγνώσεως του Χάτι Χουμαγιούμ εξηγγιώθησαν και απειλούν δημοσίως, ότι θέλουν τακτοποιήσει τους εκεί Χριστιανούς». Στη συνέχεια της έκθεσης μάλιστα αναφέρεται ότι οι μουσουλμάνοι, προκειμένου να υλοποιήσουν τις απειλές τους, αγόραζαν πυρίτιδα και όπλα με συνέπεια οι χριστιανοί να «καταληφθώσιν από φόβον». Σ' αυτό το κλίμα δεν έλειψαν και τραγικά περιστατικά, τα οποία τροφοδοτούσαν τις χριστιανικές ανησυχίες, όπως η δολοφονία ενός πρόκριτου ή δημογέροντα, του Χατζηκωνσταντίνου, σε παρακείμενο στην πόλη χωριό.²⁵ Φαίνεται ότι οι φόβοι των χριστιανών δεν ήταν άνευ βάσεως, καθότι ο Διοικητής Σμύρνης, μετά από τις επανειλημμένες εκκλήσεις που έλαβε, αναγκάστηκε να μεταβεί στη Μαγνησία, προκειμένου να αξιολογήσει από κοντά την κατάσταση. Αποτέλεσμα της μετάβασης του ήταν να σταλούν στην

²³ Το παρόν κεφάλαιο αντλεί στοιχεία από δημοσιευμένο άρθρο του γράφοντος στο περιοδικό *Etudes Balkaniques* με τίτλο: « L' aspect religieux des relations gréco-ottomanes dans la région de Smyrne, à l'époque du Hatt-i humayun », *Etudes Balkaniques* 22, Paris 2017 - 2018, 145 - 157.

²⁴ Είναι αξιοσημείωτο ότι η πληροφόρηση προήλθε από τους Δημογέροντες της Μαγνησίας κι είχε ως αποδέκτες τους Δημογέροντες της Σμύρνης.

²⁵ ΙΑΥΕ 1856, φ. 39/11, Προξενείο Σμύρνης. Προξενικά πρακτορεία Αττάλειας και Μαγνησίας. Αναφορά του Έλληνα υποπρόξενου Σμύρνης προς τον υπουργό επί των Εξωτερικών Α. Ραγκαβή, 11 Απριλίου 1856, αρ. πρωτοκ.2465 .

Σμύρνη σιδηροδέσμοι Οθωμανοί, οι οποίοι θεωρήθηκαν ως υποκινητές των ταραχών.²⁶

Δυο χρόνια αργότερα ήταν η σειρά της Σμύρνης να βιώσει το κλίμα του εκφοβισμού. Αφορμή στάθηκε η δράση ενός Οθωμανού, ο οποίος θεωρούταν "Άγιος" από τους ομόθρησκους του καθότι πίστευαν ότι γιάτρευε τους πτωχούς και τους ασθενείς δίνοντας τους ένα κομμάτι χαρτί, στο οποίο αναγράφονταν λέξεις από το Κοράνι. Η δράση του αυτή φαίνεται ότι γρήγορα κέρδισε την εύνοια των Οθωμανών που κατοικούσαν όχι μόνο στην Σμύρνη, αλλά και στα περίχωρα της. Σύμφωνα πάντα με την έκθεση του γραμματέα του προξενείου, μόλις κέρδισε την εμπιστοσύνη του κόσμου προχώρησε στην υλοποίηση του σχεδίου του, το οποίο δεν ήταν τίποτα άλλο παρά η «*την των Χριστιανών, άνευ εξαιρέσεως φυλής, θυσίαν, διότι ούτοι εισί οι αίτιοι της προκλήσεως και εφαρμογής του Χάτι – Χουμαγιούν, όπερ θέλει φέρει την καταστροφήν του έθνους των*». Η έκκληση του φαίνεται ότι βρήκε πολλούς θιασώτες, οι οποίοι αποφάσισαν να δράσουν ως εξής: Συγκέντρωσαν σ' ένα καφενείο, τοποθετημένο στις κεντρικές χριστιανικές συνοικίες, εννέα βαρέλια με πυρίτιδα, τα οποία σκόπευαν να βάλουν φωτιά την τελευταία ημέρα του Μπαϊραμιού. Βέβαιοι ότι οι χριστιανοί της πόλης θα ασχολούνταν με την κατάσβεση της φωτιάς που επρόκειτο να ξεσπάσει, σχεδίαζαν να τους επιτεθούν την ώρα εκείνη και να «*θυσιάσωσιν όσους η θηριωδία των ήθελε δυνηθή*». Ωστόσο, το εν λόγω σχέδιο έγινε γνωστό στην αστυνομία, η οποία, μετά από έλεγχο που έκανε στο καφενείο, βρήκε εκτός από τα εννέα βαρέλια πυρίτιδας και τετρακόσια όπλα. Η σύλληψη του "Αγίου" και η συνακόλουθη εξορία του αποσόβησαν μια μεγάλη απειλή για τους χριστιανικούς πληθυσμούς της πόλης. Αξίζει ωστόσο να αναφερθεί ότι ο συντάκτης της έκθεσης εξέφρασε την άγνοια του για την υποδοχή που έτυχε ο "Άγιος" στα ενδότερα, όπου «*η οργή των Οθωμανών ηδύνατο να γίνει θηριωδεστέρα*».²⁷ Η αναφορά αυτή είναι σημαντική

²⁶ΙΑΥΕ 1856, φ. 39.11, Προξενείο Σμύρνης. Προξενικά πρακτορεία Αττάλειας και Μαγνησίας. Αναφορά του Έλληνα υποπρόξενου Σμύρνης προς τον υπουργό επί των Εξωτερικών Α. Ραγκαβή, 14 Απριλίου 1856, αρ. πρωτοκ. 2532.

²⁷ΙΑΥΕ 1858, φ. 39.11, Προξενείο Σμύρνης. Προξενικά πρακτορεία Αττάλειας και Μαγνησίας. Αναφορά του Γραμματέα του ελληνικού προξενείου Σμύρνης προς τον υπουργό επί των Εξωτερικών, 14 Ιουλίου 1858, αρ. πρωτοκ. 5810.

γιατί δείχνει την άγνοια του προξενείου, λόγω της έλλειψης ενός αποτελεσματικού δικτύου πληροφοριών, για τα τεκταινόμενα στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, ενώ παράλληλα αναδεικνύει και τη διαφορά στη νοοτροπία ανάμεσα στους πληθυσμούς που κατοικούσαν τα παράλια και την μεσόγαια χώρα. Επιπρόσθετα, η αναφορά σε Χριστιανούς και φυλές υποδηλώνει επίσης μια κατηγοριοποίηση των χριστιανικών πληθυσμών ανά φυλή.

Η τεταμένη κατάσταση που επικρατούσε στην αυτοκρατορία εξαιτίας της επιβολής των μεταρρυθμίσεων οδήγησε εν τέλει σε γενικές σφαγές του χριστιανικού πληθυσμού, οι οποίες έλαβαν χώρα στη Συρία.²⁸ Οι επιπτώσεις των σφαγών αυτών δεν άργησαν να γίνουν αισθητές σε ολόκληρη την αυτοκρατορία²⁹ και φυσικά στην Σμύρνη. Η φημολογία που εξαπλώθηκε στην πόλη υπήρξε τόσο έντονη ώστε ανάγκασε τον Διοικητή της πόλης να λάβει προληπτικά μέτρα. Σύμφωνα με έκθεση του Έλληνα Γενικού Πρόξενου Δ. Παπιολάκη ο Διοικητής *«δια παν ενδεχόμενον, φοβούμενος απόπειραν τινα εκ μέρους των αχθοφόρων Οθωμανών, οίτινες εισί πολυπληθείς, οι ρωμαλεότεροι και φανατικότεροι, απεγόρευον τας νυκτερινάς αυτών, είτε λόγω διασκεδάσεως, είτε λόγω συσκέψεως συναθροίσεις εντός των χανίων, κατέγραψε πάντας και έλαβεν ατομικές εγγυήσεις δι' εκάστου παρά του αρχηγού των, ως και εγγυήσεις άλλων οθωμανών και ραγιάδων δια τους τελευταίους»*.

Η πιθανότητα απόπειρας σφαγής των χριστιανών της πόλης φαίνεται ότι δεν ήταν αβάσιμη. Στο ίδιο έγγραφο ο πρόξενος αναφέρει ότι οι συνάδελφοί του των Μεγάλων Δυνάμεων ζήτησαν την αποστολή πολεμικών πλοίων στην πόλη, ενώ ο Ρώσος ομόλογος τους, μετά από πληροφορίες σχετικά με την ύπαρξη σχεδίου θανάτωσης του Γενικού Διοικητή κι ακολούθως σφαγής

²⁸Ενδεικτικά βλέπε Miller, *ό.π.*, p. 301 – 303.

²⁹Είναι χαρακτηριστικό ότι η Πύλη σε έγγραφο της προς τους Διοικητές των επαρχιών της αυτοκρατορίας αναφέρει ότι *«το Κράτος ευρίσκεται εις περιστάσεις λίαν σοβαράς και επικινδύνους»* και τους προτρέπει να διαφυλάξουν με κάθε τρόπο την τάξη. ΙΑΥΕ 1860, φ. 99.1 Α-Β, Πρεσβεία Κωνσταντινούπολης. Αναφοράι και εκθέσεις προξενικών αρχών περί καταπίεσεων των εν Τουρκία Ελλήνων. Αναφορά προς τον υπουργό επί των Εξωτερικών, 20 Ιουλίου 1860, αρ. πρωτοκ. 5842.

των χριστιανών της πόλης, εοπευσμένα ειδοποίησε τον Διοικητή, ο οποίος όμως ήταν καθησυχαστικός.³⁰ Τελικώς δεν σημειώθηκε κανένα δυσάρεστο επεισόδιο.

Από τα παραπάνω είναι εμφανές ότι το μεταρρυθμιστικό διάταγμα δεν έγινε ευμενώς αποδεκτό από τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς, οι οποίοι μάλιστα αντέδρασαν έντονα ακόμη και σε περιοχές, όπως η Σμύρνη, οι οποίες θεωρούνταν κοσμοπολίτικες. Είναι επίσης προφανές ότι οι φόβοι των μουσουλμάνων πως η βελτίωση της θέσεως των χριστιανών οδηγούσε με μαθηματική ακρίβεια στη χειροτέρευση της δικής τους, αποτελούσε ένα ισχυρό κίνητρο για πρόκληση εντάσεων.

Η υπόθεση Ραγούζη.

Υπ' αυτές τις συνθήκες η ανάμιξη των ελληνικών προξενικών αρχών υπήρξε, τις περισσότερες φορές, παθητική. Ωστόσο, δεν έλειψαν και οι εξαιρέσεις, οι οποίες καταδείκνυαν όχι μόνο τις γενικές γραμμές της πολιτικής του Ελληνικού Βασιλείου, αλλά κυρίως τη σημασία που είχε αποκτήσει το ζήτημα της θρησκείας στο πλαίσιο της μεταρρυθμιστικής διαδικασίας. Μια από αυτές τις περιπτώσεις ήταν και εκείνη του Κωνσταντίνου Ραγούζη.

Η υπόθεση Ραγούζη παρουσιάστηκε τον Μάρτιο του 1860. Επρόκειτο για έναν Έλληνα υπήκοο η καταγωγή του οποίου ήταν από την Σίφνο. Μετά την επανάσταση του 1821 ο Ραγούζης κατέφυγε στην Αίγυπτο, όπου και παντρεύτηκε μια Οθωμανή, προσποιούμενος ότι και ο ίδιος ήταν Οθωμανός και μαζί απέκτησαν δυο κορίτσια. Μετά από αρκετά χρόνια ολόκληρη η οικογένεια πήγε στην Ελλάδα κι έμεινε στην Σύρο. Εκεί ασπάσθηκαν τον Χριστιανισμό. Το 1857 η οικογένεια πήγε στην Σμύρνη, όπου διέμεινε και εκκλησιαζόταν κανονικά.

Η κατάσταση άλλαξε δραματικά όταν το 1860 η γυναίκα του Ραγούζη αποφάσισε να παρουσιαστεί ενώπιον του Μεγάλου Συμβουλίου της πόλης.

³⁰ΙΑΥΕ 1860, φ. 99.1Α, Προξενείο Σμύρνης. Αναφοραί και εκθέσεις προξενικών αρχών περί καταπέσεων των εν Τουρκία Ελλήνων. Αναφορά του Προξένου Σμύρνης προς τον Έλληνα Πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, 8 Ιουλίου 1860, αρ. πρωτοκ. 5234.

Εκεί ομολόγησε ότι ήταν μεν χριστιανή, αλλά μετανόησε και είχε επανέλθει στον ισλαμισμό και ζήτησε να δώσουν τα παιδιά σ' αυτήν. Ο λόγος της έξαψε τον φανατισμό του Συμβουλίου, το οποίο διέταξε την άμεση σύλληψη του Ραγούζη, ενός Έλληνα υπηκόου, και των θυγατέρων του.³¹

Η κατάσταση περιπλέχθηκε όταν οι αρχές, μετά την σύλληψη του Ραγούζη, δεν μπόρεσαν να βρουν τα δυο κορίτσια. Σύμφωνα με την έκθεση του διευθύνοντος γραμματέα του ελληνικού προξενείου Μιχαήλ Πάγκαλου, «*χάρη στον ζήλο των χριστιανών κατοίκων της πόλης και Ελλήνων στην καρδιά*» τα κορίτσια βρήκαν καταφύγιο σε σπίτι Έλληνα με ρωσική υπηκοότητα.³² Με τον τρόπο αυτό μια ιδιωτική υπόθεση μετατράπηκε ξαφνικά σε θέμα που απασχολούσε ολόκληρη την πόλη της Σμύρνης.

Το ζήτημα περιπλέχθηκε περαιτέρω μετά την απόφαση του διευθύνοντος γραμματέα να εμπλέξει τους προξένους της Γαλλίας, της Αγγλίας και της Ρωσίας. Η απόφαση αυτή πάρθηκε μετά την πληροφόρηση που υπήρξε ότι πλήθος «*Τούρκων φανατικών*» είχε αποφασίσει να θυσιάσει στον Προφήτη τα κορίτσια σε περίπτωση που ομολογούσαν ότι ήταν χριστιανές. Το αίτημα του Έλληνα γραμματέα βρήκε σύμφωνους τους προξένους των Μεγάλων Δυνάμεων και με τον τρόπο αυτό η υπόθεση Ραγούζη κλιμακώθηκε ακόμη περισσότερο.

Ωστόσο και παρά την αντίθετη προσδοκία του Έλληνα Γραμματέα, ο Γενικός Διοικητής Σμύρνης, πιεζόμενος κι από τον φανατισμό των αγάδων³³, όχι μόνο δεν έδωσε ένα εύσχημο τέλος στην υπόθεση, αλλά αντίθετα προχώρησε στην εκ νέου σύλληψη του Έλληνα υπηκόου παρά τις αντιδράσεις όλων των εμπλεκόμενων μερών. Παρά την αρνητική εξέλιξη, ο Πάγκαλος, στην αναφορά του προς τον Έλληνα Επιτετραμμένο στην Πόλη θεωρούσε ότι «*το*

³¹Οι οθωμανικές αρχές δεν είχαν δικαιοδοσία αυτού του είδους. Προκειμένου να συλλάβουν έναν ξένο υπήκοο έπρεπε πρώτα να έρθουν σε συνεννόηση με την οικεία προξενική ή διπλωματική αρχή.

³²ΙΑΥΕ 1860, φ. 76.1B, Εκκλησιαστικά. Αναφορά του Διευθύνοντος Γραμματέα Σμύρνης προς τον Έλληνα Επιτετραμμένο στην Κωνσταντινούπολη, 25 Μαρτίου 1860, αρ. πρωτοκ. 2258.

³³Είναι χαρακτηριστικά τα λόγια του Πάγκαλου «*οποίος τωόντι φανατισμός! Οποίοι λέντες ωρρόμενοι δεν δύναμαι να τους περιγράψω, οποίος δε τη αληθεία ο κίνδυνος τον οποίον διατρέχομεν!*»

*Ελληνικόν Προξενείον εξήλθε τροπαιούχον διότι έσωσε τας θυγατέρας, και έχει μεθ εαυτού την ευγνωμοσύνην και ευλογίαν των Χριστιανών της Σμύρνης».*³⁴

Η εκτράχυνση όμως της κατάστασης ανάγκασε τον Πάγκαλο να ζητήσει την συνδρομή της ελληνικής πρεσβείας, η οποία με τη σειρά της απευθύνθηκε στην Υψηλή Πύλη. Παράλληλα, η αναφορά του Ρώσου προξένου προς την οικεία πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη προκάλεσε την περαιτέρω ρωσική ανάμειξη. Απόρροια όλων αυτών ήταν να αποφασίσει η ελληνική και οθωμανική πλευρά να πραγματοποιηθεί μια συνέντευξη των κοριτσιών ενώπιον του Διοικητή, του Έλληνα Προξένου και του Μητροπολίτη.³⁵

Ωστόσο, φαίνεται ότι είτε η Υψηλή Πύλη άλλα συμφώνησε με την Ελληνική Πρεσβεία και άλλα έπραξε ή ο Διοικητής της Σμύρνης βρισκόταν σε πραγματικά πολύ δύσκολη θέση και αρνήθηκε να υπακούσει στις εντολές που έλαβε. Σε κάθε περίπτωση ο Πάγκαλος διεμήνυσε στον Έλληνα επιτετραμμένο ότι ο Διοικητής απαιτούσε στην συνέντευξη να είναι παρόντα και τα άλλα μέλη του Μεγάλου Συμβουλίου της πόλης, δηλαδή ο Μουλάς³⁶, ο Μουφτής³⁷ και ο Καδής^{38,39}.

Μετά από διάφορες άλλες περιπλοκές και κωλύματα που δημιουργήθηκαν στην Σμύρνη η οικογένεια Ραγούζη μεταφέρθηκε τελικά στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί και ενώπιον του Έλληνα Προξένου και του πρώτου Διερχόμενου της πρεσβείας από τη μια και δυο Οθωμανών αξιωματούχων, του

³⁴ΙΑΥΕ 1860, φ. 76.1B, Προξενείο Σμύρνης, Εκκλησιαστικά. Αναφορά του Διευθύνοντος Γραμματέα Σμύρνης προς τον Έλληνα Επιτετραμμένο στην Κωνσταντινούπολη, 25 Μαρτίου 1860, αρ. πρωτοκ. 2258.

³⁵ΙΑΥΕ 1860, φ. 76.1B, Εκκλησιαστικά. Αναφορά του Έλληνα Επιτετραμμένου στην Κωνσταντινούπολη προς τον υπουργό επί των Εξωτερικών Ζαΐμη, 6 Απριλίου 1860, αρ. πρωτοκ. 3423.

³⁶Μουσουλμάνος ιερέας. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Kamran Aghaie, "Molla", στο R.C. Martin (ed.), *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*, v.2, U.S.A. 2004, p. 473.

³⁷Νομομαθής. Munner Goolam Fareed, "Mufti", στο R.C. Martin (ed.), *Encyclopedia*, v.2, ό.π., p. 478.

³⁸Δικαστής. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Mustafa Sentop "Kadi", στο Gabor Agoston, Bruce Masters (eds.), *Encyclopedia*, ό.π., pp. 304 - 305.

³⁹ΙΑΥΕ 1860, φ. 76.1B, Εκκλησιαστικά. Αναφορά του Έλληνα Επιτετραμμένου στην Κωνσταντινούπολη προς τον υπουργό επί των Εξωτερικών Ζαΐμη, 13 Απριλίου 1860, αρ. πρωτοκ. 2726.

Χαλήλ - Βέη και του Φράγκου Εφέντη, από την άλλη εξετάσθηκαν τα κορίτσια και στη συνέχεια αφέθησαν ελεύθερα.⁴⁰

Την συνέχεια την περιγράφει ο Έλληνας πρέσβης ως εξής: « Ο Κωνσταντίνος Ραγούζης και αι θυγατέρες αυτού αφέθησαν αμέσως ελεύθεροι πάσης καταζητήσεως· η μητηρ προετρέπη και παρά του Χαλήλ Βέη και παρ' ημών να συζήση, αν θέλη, μετά της οικογενείας της, διατηρούσα την Οθωμανικήν θρησκείαν της· αι θυγατέρες της μετά δακρύων την κέλευσαν να τας παρακολουθήση υποσχόμεναι αυτή την δυνατήν περιποίησιν και αντίληψιν· αλλ' η δυστυχής μήτηρ αντιπαλεύσασα επί πολλή ώραν μεταξύ της καρδίας της και της συνειδήσεως της έμεινεν επί τέλους ακλόνητος εις τας πεποιθήσεις της· η μητρική στοργή υπεχώρησεν εις το αίσθημα της θρησκείας! Ησπάσθη τας θυγατέρας της, και απήλθε φωνάζουσα ' εις είναι ο θεός και ο Μωάμεθ ο αληθινός προφήτης!' »⁴¹

Η περίπτωση του Ραγούζη υπήρξε, για πολλούς λόγους, ιδιαίτερη και αξιομνημόνευτη. Εντάσσεται σε μια σειρά από γεγονότα τα οποία, όπως διαφάνηκε παραπάνω, καταμαρτυρούν με τον πλέον εμφανή τρόπο τη διαφορετική προσέγγιση του θρησκευτικού ζητήματος από την επίσημη οθωμανική εξουσία και τον τοπικό, μουσουλμανικό πληθυσμό. Ουσιαστικά εκείνο το οποίο ήταν υποχρεωμένη να δεχθεί η Πύλη, εξαιτίας των διεθνών συμβάσεων που υπέγραψε, προσπάθησε να το καταργήσει στην πράξη ο μουσουλμανικός πληθυσμός. Οι φόβοι του δε ότι οι μεταρρυθμίσεις αποτελούν απειλή για την καθεστηκυία τάξη επιβεβαιώνονται μέσα από την περίπτωση Ραγούζη, ενός Έλληνα υπηκόου. Σε μια θρησκευτικά ριζοσπαστικοποιημένη κοινωνία η εξώμοση, παρά τις εξ άνωθεν εντολές, δεν μπορούσε να γίνει δεκτή. Η οργή δε του όχλου έκαμψε ακόμη και τον εκπρόσωπο της κρατικής εξουσίας, τον Γενικό Διοικητή Σμύρνης, ο οποίος ακύρωσε στην πράξη τις εντολές της Πύλης.

⁴⁰ΙΑΥΕ 1860, φ. 76.1B, Εκκλησιαστικά. Αναφορά του Έλληνα Επιτετραμμένου στην Κωνσταντινούπολη προς τον υπουργό επί των Εξωτερικών Ζαΐμη, 29 Απριλίου 1860, αρ. πρωτοκ. 3246.

⁴¹ΙΑΥΕ 1860, φ. 76.1B, Εκκλησιαστικά. Αναφορά του Έλληνα Επιτετραμμένου στην Κωνσταντινούπολη προς τον υπουργό επί των Εξωτερικών Ζαΐμη, 4 Μαΐου 1860, αρ. πρωτοκ. 3349.

Υπ' αυτές τις συνθήκες οι ελληνικές προξενικές αρχές κλήθηκαν να προασπίσουν την ελληνική υπηκοότητα και τα συμφέροντα των Ελλήνων υπηκόων⁴², σε μια περιοχή όπου διαβιούσε μεγάλος αριθμός υπηκόων του Ελληνικού Βασιλείου.⁴³ Διαφαίνεται επίσης ότι οι προξενικές αρχές προσέδιδαν ιδιαίτερη σημασία στην αξιοπρεπή λύση των προβλημάτων που ανέκυπταν. Αυτός ο τρόπος προσέγγισης ήταν, κατά πάσα πιθανότητα, άμεσα συνδεδεμένος μ' έναν σαφή στόχο. Το Ελληνικό Βασίλειο, μια πρώην οθωμανική επαρχία, ήταν πια μια κυρίαρχη χώρα, η οποία απολάμβανε τα οφέλη των διομολογήσεων (capitulations) ισότιμα με τις υπόλοιπες χώρες της Ευρώπης. Το γεγονός αυτό καλούσαν να προασπίσουν στην πράξη οι ελληνικές προξενικές και διπλωματικές αρχές καθώς, ανάμεσα σε άλλα, το κύρος που απέπνεε στους χριστιανικούς πληθυσμούς της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν ασφαλώς η καλύτερη προπαγάνδα ενός κράτους που διέβλεπε στην προς βορρά και ανατολικά επέκτασή του.

Ιδιαίτερης επίσης σημασίας είναι το γεγονός ότι από τα παραπάνω αναδεικνύεται μια ακόμη πολύ σημαντική πτυχή της ελληνικής εξωτερικής πολιτικής. Σ' επίπεδο πρεσβείας υπήρχε μια σαφής ενθάρρυνση των προξενικών αρχών στην Σμύρνη να συνεργάζονται με τα αντίστοιχα προξενεία ξένων κρατών. Για τον λόγο αυτό ο Έλληνας επιτετραμμένος επικρότησε την επιλογή του Πάγκαλου να εμπλέξει και τους προξένους των λεγόμενων Προστάτιδων Δυνάμεων.⁴⁴ Την αρχή αυτή ακολούθησε σε πολλές περιπτώσεις η ελληνική πλευρά.

Μια άλλη παράμετρος της υπόθεσης Ραγούζη είναι η διαπίστωση ότι το ελληνικό προξενείο ήταν σε θέση να ελέγχει ή τουλάχιστον να έρχεται σε κάποιου είδους συνεννόηση με τους χριστιανούς κατοίκους της Σμύρνης. Το

⁴²Το ζήτημα της Ιθαγένειας ή της υπηκοότητας αποτέλεσε ένα συνεχές αγκάθι στις διμερείς σχέσεις και θ' αναλυθεί στο επόμενο κεφάλαιο.

⁴³Μολονότι τα στατιστικά στοιχεία είναι προβληματικά το ελληνικό προξενείο υπολόγιζε ότι μόνο στα Βουρλά, μια πόλη σε μικρή απόσταση από την Σμύρνη, διέμεναν, το 1862, περίπου 15.000 Έλληνες υπήκοοι εκ των οποίων το 1/3 ήταν αμφισβητούμενοι, ΙΑΥΕ 1862, φάκ. 49.2 Α-Γ «Περί εθνικότητας», Επιστολή του Έλληνα προξένου Α. Ζυγομαλά προς το υπουργείο Εξωτερικών, 18 Ιανουαρίου 1862, αριθ. πρωτ. 501.

⁴⁴ΙΑΥΕ 1860, φ. 76.1Β, Προξενείο Σμύρνης, Εκκλησιαστικά. Επιστολή του Έλληνα Επιτετραμμένου στην Κωνσταντινούπολη προς τον Διευθύνοντα Γραμματέα Σμύρνης, 30 Μαρτίου 1860, αρ. πρωτοκ. 815.

γεγονός ότι επί εβδομάδες δεν ήταν δυνατό στις οθωμανικές αρχές να εντοπίσουν τα δυο κορίτσια καταμαρτυρά ακριβώς την συνεργασία αυτή. Διαφαίνεται όμως και η σημασία που προσέδιδε η ελληνική πλευρά σε ζητήματα θρησκευτικής φύσεως. Σε μια πόλη με πολυάριθμο χριστιανικό πληθυσμό, η πλειοψηφία του οποίου ανήκε στο ορθόδοξο δόγμα, η προάσπιση μιας χριστιανικής οικογένειας, η οποία διωκόταν από τις μουσουλμανικές αρχές, ανήγαγε το ελληνικό προξενείο σε προστάτη ή τουλάχιστον έναν από τους προστάτες του χριστιανισμού. Ασφαλώς δεν υπήρχε πιο δυνατή προπαγανδιστική εικόνα απ' εκείνη του Έλληνα Διευθύνοντος Γραμματέα, ο οποίος δεν υποχώρησε στον φοβερό μουσουλμανικό φανατισμό κι υπεράσπισε με κάθε σθένος την χριστιανική πίστη. Το γεγονός αυτό άλλωστε διαφάνηκε στα λόγια του Πάγκαλου όταν ανέφερε ότι *«το Ελληνικό Προξενείον εξήλθε τροπαιούχον διότι έσωσε τας θυγατέρας, και έχει μεθ' εαυτού την ευγνωμοσύνην και ευλογίαν των Χριστιανών της Σμύρνης»*.⁴⁵

Ωστόσο, παρά την επιτυχημένη έκβαση της υπόθεσης Ραγούζη από την αλληλογραφία του ελληνικού προξενείου με την πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη και το Υπουργείο Εξωτερικών συνάγεται ότι οι επιπτώσεις του Χάτι Χουμαγιούν είχαν μακροχρόνιο χαρακτήρα και δεν έπαψαν να απασχολούν τους Έλληνες προξενικούς υπαλλήλους. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι το 1864 ο πρόξενος Α. Ζυγομαλάς σ' έγγραφό του προς το υπουργείο εξέφραζε την πεποίθηση ότι *«τα πάντα δύνανται να συμβώσιν εν τη Ανατολή, καθόσον μάλιστα η Τουρκία αφεθείσα ελευθέρα να διοική κατά το δοκούν αυτή και ενθαρρυνόμενη εις τούτο υπό της πολιτικής του Αγγλικού Υπουργείου ημπορεί κάλλιστα να επαναλάβη και εις τα μέρη ταύτα τας σφαγάς της Ζέδας και της Δαμασκού»*.⁴⁶

⁴⁵ΙΑΥΕ 1860, φ. 76.1B, Εκκλησιαστικά. Αναφορά του Διευθύνοντος Γραμματέα Σμύρνης προς τον Έλληνα Επιτετραμμένο στην Κωνσταντινούπολη, 25 Μαρτίου 1860, αρ. πρωτοκ. 2258.

⁴⁶ΙΑΥΕ 1864, φ. 39.11, «Ελληνικά Προξενεία», Αναφορά του προξένου Σμύρνης προς το υπουργείο Εξωτερικών, 8 Ιουλίου 1864, αρ. πρωτ. 4943.

Κεφάλαιο Β. Το ζήτημα της Ιθαγένειας ή της εθνικότητας⁴⁷

Α. Οι ρίζες και τα πρώτα στάδια της αντιπαράθεσης (1830 – 1854).

Το ζήτημα της ιθαγένειας ανέκυψε ήδη από τη γένεση του ελληνικού κράτους κι επηρέασε κατ' επανάληψη τις διμερείς σχέσεις με την Οθωμανική Αυτοκρατορία μέχρι σχεδόν το 1890. Το πρόβλημα αφορούσε κατά βάση χιλιάδες υπηκόους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, Έλληνες το γένος⁴⁸, οι οποίοι επιθυμούσαν να περάσουν από το καθεστώς του ραγιά σ' εκείνο που απολάμβαναν οι Ευρωπαίοι πολίτες, να εμπίπτουν δηλαδή στο καθεστώς των διομολογήσεων. Στη διάρκεια της εν λόγω προσπάθειας πολλοί απ' αυτούς μετατράπηκαν σε διαφιλονικούμενους υπηκόους. Οι αφορμές και τα αίτια της αντιπαράθεσης υπήρξαν πολλά. Στη βάση της όμως παραμένει το γεγονός ότι Οθωμανοί υπήκοοι μετατρέπονταν, συχνά μέσα σε μια περίοδο λίγων μηνών, σε Έλληνες υπηκόους, πολίτες δηλαδή μιας χώρας με την οποία η Υψηλή Πύλη βρισκόταν σε διαρκή αντιπαράθεση. Η έλλειψη σαφούς εικόνας σχετικά με τον αριθμό των ανθρώπων που μετέβαλαν την υπηκοότητα τους, αλλά και οι όποιες άλλες παρενέργειες μπορούσε να έχει η διαδικασία αυτή, δεν μπορούσαν ασφαλώς να μην προκαλέσουν αντιδράσεις εκ μέρους των Οθωμανών.⁴⁹

⁴⁷ Σήμερα ο όρος **ιθαγένεια** αναφέρεται στην έννομη σχέση ενός ατόμου με ένα κράτος, ενώ **η εθνικότητα** στην εθνική του καταγωγή και την ένταξη του σε ένα εθνικό κράτος. Εντούτοις, στην υπό εξέταση εποχή, τον 19^ο αιώνα, οι δυο όροι είχαν την ίδια περίπου νοηματοδοσία, με τη διαφορά ότι η εθνικότητα αναφερόταν τόσο στην εθνική όσο και στη σχέση του ατόμου με το κράτος που του δίνει το δικαίωμα του πολίτη σε αυτό. Σε κάθε περίπτωση, στα έγγραφα απαντώνται και οι δυο όροι χωρίς να υπάρχει διαχωρισμός τους.

⁴⁸ Ο όρος χρησιμοποιείται συχνά στη σχετική βιβλιογραφία.

⁴⁹ Στο συγκεκριμένο ζήτημα έχει αναφερθεί κατά τρόπο διεξοδικό ο Γιώργος Γεωργής. Το έργο του καλύπτει την περίοδο 1833 – 1869, οπότε και ο συγγραφέας θεωρεί ότι βρέθηκε μια οριστική λύση στο πρόβλημα με μια μονομερή ενέργεια από μέρους της Υψηλής Πύλης. Ο Γεωργής, αναγνωρίζει βέβαια ότι συνεχίστηκαν να υπάρχουν προβλήματα και μετά το 1869, ωστόσο θεωρεί ότι αυτά δεν ήταν τόσο πολύπλοκα όσο στην εν λόγω περίοδο, βλ. Γιώργος Γεωργής, *Η πρώτη μακροχρόνια ελληνοτουρκική διένεξη*, Αθήνα 1996, σ. 304. Για την περίοδο από το 1836 μέχρι το 1853 έγραψε και ο Ιάκωβος Μιχαηλίδης σε ένα υποκεφάλαιο του έργου του *Μικρή περήφανη πατρίδα. Ο Κόσμος των Ελλήνων διπλωματικών και προξενικών υπαλλήλων στα Βαλκάνια και την καθ' ημάς Ανατολή 1830- 1853*, Θεσσαλονίκη 2012, σσ. 202 – 206. Ο Μιχαηλίδης βασίστηκε κυρίως σ' έγγραφα του Υπουργείου Εξωτερικών.

Σ' ένα πιο ευρύ πλαίσιο το δίκαιο της Ιθαγένειας ή της Εθνικότητας αποτελεί ενός είδους καθρέπτη για την εκάστοτε πολιτική κοινωνία ή ένα κανονιστικό είδωλο σύμφωνα με το οποίο θέλει η ίδια να διαμορφώσει μια εξιδανικευμένη μορφή της. Το εν λόγω ζήτημα αποτελεί διαχρονικά ένα ακανθώδες πρόβλημα, το οποίο ωστόσο είχε μια ιδιαίτερη θέση κατά τη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης και εντεύθεν, οπότε το ερώτημα «ποιος είναι Έλληνας πολίτης» κυριαρχούσε στη δημόσια σφαίρα. Για λόγους ομαλής εισαγωγής στο θέμα επιλέχθηκε μια σύντομη αναδρομή στην προ του 1856 κατάσταση και πιο συγκεκριμένα στην περίοδο 1830 - 1854.

Η γένεση, όπως έχει ήδη αναφερθεί, του προβλήματος ταυτίζεται χρονικά με τη δημιουργία του ανεξάρτητου Ελληνικού Βασιλείου. Το νεοσύστατο κράτος προχώρησε, όπως ήταν φυσικό, σε μια σειρά από νομοθετικές ρυθμίσεις προκειμένου να θέσει τα θεμέλια της οργάνωσης του. Ανάμεσα σε αυτές τις ρυθμίσεις ήταν και εκείνη της απόκτησης της ελληνικής ιθαγένειας. Οι ρυθμίσεις αυτές άλλαξαν κατά τη διάρκεια του χρόνου μπορούμε όμως να τις συνοψίσουμε ως εξής:

α) αθρόα πολιτοποίηση. Πρόκειται για την απόκτηση της ιθαγένειας ύστερα από ένα διεθνές γεγονός. Η πράξη αυτή χρησιμοποιήθηκε τρεις φορές κατά τον 19^ο αιώνα: μετά τη δημιουργία και την ανεξαρτησία του κράτους, κατά την Ένωση της Επτανήσου με το Ελληνικό Βασίλειο το 1864 και μετά την προσάρτηση της Θεσσαλίας το 1881. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά τις τελευταίες δυο περιπτώσεις, ενσωματώθηκαν στον εθνικό κορμό δυο μεγάλες γεωγραφικές περιοχές, μετά από συμφωνία με την Αγγλία και την Οθωμανική Αυτοκρατορία αντίστοιχα. Ως εκ τούτου, η απόκτηση της ιθαγένειας έγινε κατά τρόπο μαζικό, σύμφωνα όμως με διατάξεις που είχαν ψηφιστεί από το ελληνικό κράτος. Οι διατάξεις αυτές προέβλεπαν τον διαχωρισμό των κατοίκων σε Έλληνες⁵⁰, μέτοικους⁵¹ και ξένους.

⁵⁰ Βλέπε την παράγραφο σχετικά με την πολιτογράφηση για τις προϋποθέσεις απόκτησης της ιδιότητας του Έλληνα υπηκόου.

⁵¹ Πρόκειται για τους κατοίκους, οι οποίοι δεν ασπάζονταν την Ορθοδοξία. Είχαν πλήρη αστικά δικαιώματα, εκτός του εκλέγειν και εκλέγεσθαι και της ανάληψης της αρχηγίας του στρατού.

β) πολιτογράφηση, μια διοικητική ή νομοθετική πράξη του κράτους. Σύμφωνα μ' αυτήν, δικαίωμα στην ιθαγένεια είχε κάθε χριστιανός⁵², ο οποίος παρέμενε επί πέντε χρόνια στην Ελλάδα (αργότερα μειώθηκε ο χρόνος παραμονής) ή είχε προσφέρει κάποια μεγάλη εκδούλευση ή είχε εκχερσώσει και καλλιεργήσει γη οκτώ ζευγαριών και τέλος λόγω συνδυασμού των παραπάνω ή κάποιας ωφέλιμης συνεργασίας με επαρχία του κράτους.

γ) απόκτηση λόγω γέννησης - εφόσον ο πατέρας ήταν Έλληνας υπήκοος

δ) απόκτηση λόγω γάμου με Έλληνα υπήκοο.⁵³

Οι παραπάνω τρόποι απόκτησης της ελληνικής ιθαγένειας ήταν μεν εσωτερικοί κατ' ουσία νόμοι του κράτους, είχαν όμως βάσεις στο Ιδιωτικό Διεθνές Δίκαιο.

Η παραπάνω αδρώς αναφερόμενη νομοθεσία, αλλά και η διαφορετική ερμηνεία ορισμένων διεθνών συμβάσεων αποτέλεσαν το μίγμα εκείνο το οποίο προκάλεσε την οθωμανική αντίδραση, ήδη από την εποχή των Πρωτοκόλλων του Λονδίνου.⁵⁴

Αξιοσημείωτο είναι και το γεγονός ότι το πρόβλημα τροφοδοτούνταν και από την κρίση που ξέσπασε στους κόλπους του ελληνικού κράτους ένεκα της αντιπαράθεσης των αυτοχθόνων με τους ετερόχθονες.⁵⁵ Η Πύλη, η οποία παρακολουθούσε άγρυπνα τα τεκταινόμενα, διαμαρτυρήθηκε μέσω του πρεσβευτή της Κ. Μουσσούρου για την συμμετοχή στις διαδικασίες ψήφησης του Συντάγματος του 1844 αντιπροσώπων από διάφορες οθωμανοκρατούμενες

⁵² Η πίστη αποτελούσε καθοριστικό παράγοντα στο διαχωρισμό των υπηκόων σε Έλληνες και μέτοικους.

⁵³ Γεωργής, *ό.π.*, σσ. 18 - 20.

⁵⁴ Αυτόθι, σσ. 67 - 68.

⁵⁵ Αναφορικά με το ζήτημα αυτό έχουν γραφεί πολλά στην ελληνική ιστοριογραφία. Προέκυψε κατά τη συζήτηση του άρθρου 3 του Συντάγματος της 18^{ης} Μαρτίου 1844, οπότε και τέθηκε ως θέμα ποιοι πρέπει να έχουν πολιτικά δικαιώματα κι αν αρκούσε να είναι κάποιος Έλληνας στο γένος ή Έλληνας πολίτης προκειμένου να μπορεί να αναλάβει και δημόσιες θέσεις. Φαίνεται ότι η διατύπωση που τελικά υιοθετήθηκε για τον ορισμό του πολίτη, δηλαδή «*Πολίται είναι όσοι απέκτησαν ή αποκτήσωσι τα χαρακτηριστικά του πολίτου κατά τους Νόμους του Κράτους*» ήταν ευεργετική για το μέλλον του υπόδουλου ελληνισμού και αποσόβησε αρκετές περιπλοκές. Ενδεικτικά μόνο αναφέρεται στο σημείο αυτό η κάτωθι βιβλιογραφία σχετικά με το ζήτημα αυτό: Ιωάννης Δημάκης, *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και των ετεροχθόνων*, Αθήνα 1991 και Ελπίδα Βόγλη, *Έλληνες το γένος: η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821-1844)*, Ηράκλειο 2008.

περιοχές, όπως η Μακεδονία κι η Θεσσαλία. Υποστήριξε μάλιστα ότι η συμμετοχή των παραπάνω αποτελούσε παραβίαση των σχετικών πρωτοκόλλων.⁵⁶

Η μετανάστευση επομένως πολλών *Ελλήνων το γένος* από την Οθωμανική Αυτοκρατορία προς το ελεύθερο ελληνικό κράτος κι η συμμετοχή τους στη δημόσια σφαίρα αποτέλεσε έναν ακόμη κρίκο του ζητήματος της ιθαγένειας.

Έναντι όλων αυτών η ελληνική θέση, τουλάχιστον όπως καταγράφεται σε υπόμνημα του Υπουργείου επί των Εξωτερικών, χρονολογούμενο το 1874, ήταν η εξής:

«...Σύμφωνα με τις καθολικά αναγνωρισμένες αρχές, κανένα άτομο δεν είναι αμετάκλητα συνδεδεμένο με το τμήμα του Κράτους στο οποίο γεννήθηκε και του επιτρέπεται να υιοθετήσει την υπηκοότητα που οι επιδιώξεις ή τα συμφέροντά του μπορεί να απαιτούν, σε συμμόρφωση, εννοείται, με τις απαιτούμενες διατυπώσεις της νομοθεσίας της νέας του πατρίδας.

Επίσης βλέπουμε ότι οι νομοθεσίες σχεδόν όλων των χωρών της ηπείρου, μακριά από το να περιορίζουν την ατομική ελευθερία, εμπεριέχουν πάνω στο σημείο αυτό φιλελεύθερες διατάξεις.

Η Ελλάδα, κατέγραψε στη νομοθεσία της αυτές τις αρχές των μοντέρνων καιρών, παίρνοντας ως πρότυπο τη Γαλλική νομοθεσία.

Ποια είναι συνεπώς η κατευθυντήρια γραμμή που η Ελλάδα θα έπρεπε να ακολουθήσει σε σχέση με τους Οθωμανούς υπηκόους, που ήθελαν να πολιτογραφηθούν Έλληνες; Δεν μπορούσε βεβαίως να τους απωθήσει από τους κόλπους της χωρίς να τίθεται σε αντίθεση με την ίδια της τη νομοθεσία και με αυτό που γινόταν στην Τουρκία, όπου ένας μεγάλος αριθμός Οθωμανών υπηκόων είχαν αλλάξει υπηκοότητα για να γίνουν υπήκοοι ή προστατευόμενοι της Γαλλίας, της Αγγλίας, της Ρωσίας, της Αυστρίας, κτλ.»⁵⁷

Από το παραπάνω απόσπασμα διαφαίνονται ξεκάθαρα τα κίνητρα της ελληνικής διπλωματίας. Από τη μια πλευρά επηρεαζόταν από τη κείμενη

⁵⁶ Γεωργής, *ό.π.*, σσ. 50 – 51 και 158 κ.ε.

⁵⁷ ΙΑΥΕ 1874, φάκ. 49 1-2, «Memoire sur la question de nationalite en Turquie».

νομοθεσία του κράτους, η οποία βασιζόταν σε φιλελεύθερες διατάξεις. Από την άλλη, η παγιωμένη κατάσταση στους κόλπους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όπου πολλοί υπήκοοι της επιδίωκαν να λάβουν ξένη υπηκοότητα ή προστασία, δεν μπορούσε ασφαλώς ν' αφήσει αδιάφορη την ελληνική κυβέρνηση ή την ελληνική κοινωνία εν γένει. Είτε για λόγους γοήτρου, είτε λόγω διαφορετικών κινήτρων, προσωπικών, εθνικών ή άλλων, η ελληνική πλευρά έπρεπε να υιοθετήσει μια συγκεκριμένη τακτική επί του ζητήματος της Ιθαγένειας. Είναι φανερό επίσης ότι η Οθωμανική Αυτοκρατορία είχε περιέλθει σε δυσχερή θέση σε ό,τι αφορούσε το ζήτημα της αλλαγής ιθαγένειας των υπηκόων της. Μολονότι όμως η δυνατότητα αντίδρασης της έναντι των Μεγάλων Δυνάμεων ήταν περιορισμένη, δεν ίσχυε το ίδιο και για την Ελλάδα. Το γόητρο της αυτοκρατορίας⁵⁸, αλλά και ουσιώδεις λόγοι, όπως ζητήματα φορολόγησης⁵⁹, επέβαλαν μια πιο σκληρή στάση. Επρόκειτο για έναν φαύλο κύκλο.

Ακολουθώντας, η διακοπή των ελληνοτουρκικών σχέσεων του 1847, ένεκα των λεγόμενων Μουσουρικών⁶⁰, συνοδεύτηκε, κατά την συνήθη οθωμανική τακτική, από πιέσεις προς τους Έλληνες υπηκόους προκειμένου ν' αποβάλλουν την ιθαγένειά τους.⁶¹

Μετά την επανέναρξη των διπλωματικών σχέσεων η Οθωμανική Αυτοκρατορία πίεζε προς την υπογραφή μιας ελληνοτουρκικής Συνθήκης στη βάση εκείνης που είχε συμφωνηθεί με τον Ζωγράφο το 1840.⁶² Εν τέλει οι διεργασίες της περιόδου αυτής απέδειξαν περίτρανα ότι η θέση των Ελλήνων αντιπροσώπων έναντι της οθωμανικής διοίκησης ήταν ετεροβαρής και παρά

⁵⁸ Δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής ότι τα εδάφη του Ελληνικού Βασιλείου, λίγα χρόνια πριν, αποτελούσαν τμήμα της αυτοκρατορίας.

⁵⁹ Ασφαλώς η Πύλη έβλεπε με δυσθυμία το γεγονός ότι υπήρχε σταδιακή μείωση των εσόδων από τη φορολογία λόγω της αλλαγής καθεστώτος για πολλούς ραγιάδες.

⁶⁰ Για το επεισόδιο αυτό βλέπε ενδεικτικά Ιωάννης Πούλος, «Το Επεισόδιον Μουσουρού. Η ελληνοτουρκική διένεξις του 1847», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας*, τ. 13 (1959), σσ. 241 – 356 και Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 242 – 248.

⁶¹ Γεωργής, *ό.π.*, σσ. 185 κ.ε.

⁶² Αυτόθι, σ. 215.

τις όποιες αβρότητες η Ελλάδα δεν ήταν παρά ένα νεοσύστατο και μικρό κράτος.⁶³

Σύμφωνα με το υπόμνημα του 1874 το έτος 1851 υπήρξε σημαντικό, καθώς «οι διωγμοί που κατευθύνονταν προς τους Έλληνες υπηκόους είχαν πάρει έναν τόσο βίαιο χαρακτήρα» που ο πρεσβευτής της Ελλάδος στην Κωνσταντινούπολη Ανδρέας Μεταξάς⁶⁴ «ήταν υποχρεωμένος να απευθύνει ισχυρές αιτιάσεις για να ζητήσει την παύση τους». Και συνεχίζει αναφέροντας ότι: «Πράγματι, τα μέτρα ανακλήθηκαν αλλά υπό τον εκπεφρασμένο όρο να αρχίσουν διαπραγματεύσεις για την οριστική επίλυση του ζητήματος της εθνικότητας.

Η Ελληνική Κυβέρνηση δεν πίστευε ότι έπρεπε να δεχτεί τον περιορισμό σχετικά με τον τόπο γέννησης. Η Πύλη πρότεινε τότε την οριοθέτηση όσο δυνατόν περισσότερο αυτής της απαγόρευσης, περιορίζοντάς την στο χωριό στο οποίο γεννήθηκε το άτομο που είχε αλλάξει εθνικότητα και επιτρέποντάς του να διαμείνει στην πρωτεύουσα της Επαρχίας». ⁶⁵ Ωστόσο, η Ελληνική Κυβέρνηση αρνήθηκε αυτή την πρόταση, τη στιγμή μάλιστα που η Πύλη επέδειξε ευελιξία επί του θέματος, σε μια προσπάθεια ίσως να διασκεδάσει και τις αντιδράσεις στο εσωτερικό της.

Η εν λόγω χρονική στιγμή φαίνεται ότι ήταν κορυφαία για το ζήτημα της ιθαγένειας, καθώς, με εξαίρεση τον περιορισμό της μη επιστροφής Ελλήνων υπηκόων/πρώην Οθωμανών στον τόπο γέννησής τους, η ελληνική πλευρά έπρεπε να ήταν ικανοποιημένη από το συνολικό κείμενο. Πρώτον γιατί η Πύλη αναγνώριζε την ισχύ σε διμερές επίπεδο ενός εσωτερικού νόμου, εκείνου για την απόκτηση της ελληνικής ιθαγένειας και μάλιστα δεσμευόταν να τον σεβαστεί και στο μέλλον. Δεύτερον γιατί δεχόταν την επιστροφή όλων όσων άλλαξαν της υπηκοότητα τους μετά το 1837 και τρίτον γιατί θεωρούσε ως αδιαμφισβήτητους Έλληνες όλους όσους απέκτησαν την ιθαγένεια με βάση τα

⁶³ Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 228 κ.ε. όπου καταγράφεται μια πληθώρα παραδειγμάτων προς επίρρωση αυτής της διαπίστωσης.

⁶⁴ Είχε σταλεί στην Κωνσταντινούπολη τον Αύγουστο του 1850, βλέπε σχετικά Επαμεινώνδα Κ. Κυριακίδου, *Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού*, Αθήνα 1892, σ. 618. Ο Ανδρέας Μεταξάς (1790 – 1860) υπήρξε αγωνιστής της Ελληνικής Επανάστασης και πολιτικός. Διετέλεσε πρωθυπουργός, υπουργός, γερουσιαστής, βουλευτής και πρεσβευτής. Μετά το ξέσπασμα του Κριμαϊκού πολέμου παραιτήθηκε από την ενεργό πολιτική και αποσύρθηκε, για περισσότερα βιογραφικά στοιχεία βλέπε *Επίτομο Λεξικό της Ελληνικής Ιστορίας*, (επιμ.) Β. Δρακόπουλος – Γ. Ευθυμίου, Αθήνα 2004, σ. 275.

⁶⁵ ΙΑΥΕ 1874, φάκ. 49 1-2, «Memoire sur la question de nationalite en Turquie».

Πρωτόκολλα του Λονδίνου. Επρόκειτο για μια συνολική λύση, η οποία έβαζε ένα φραγμό στις τουρκικές αυθαιρεσίες, με τις οποίες είχε ήδη βρεθεί αντιμέτωπη η ελληνική διπλωματία, και έδινε το καλύτερο δυνατό τέλος σε ένα πρόβλημα που ήδη είχε ταλανίσει πολύ τις διμερείς σχέσεις. Η άρνηση της ελληνικής κυβέρνησης είναι δυσνόητη. Το ζήτημα του τόπου επιστροφής των Ελλήνων υπηκόων ασφαλώς διαδραμάτιζε έναν ρόλο, όχι όμως σημαίνοντα, άλλωστε οι ενδιαφερόμενοι μπορούσαν να ρυθμίσουν τις ιδιωτικές υποθέσεις τους με ποικίλους τρόπους. Δεν είναι γνωστό αν υπήρχαν κι άλλοι λόγοι πίσω από την άρνηση της και τις προσδοκίες που είχε σχετικά με την πορεία του συγκεκριμένου ζητήματος, ενδεχομένως να υπήρχαν πολλές πιέσεις και να διακυβεύονταν ισχυρά συμφέροντα. Σε κάθε περίπτωση όμως αποδείχθηκε μια λανθασμένη απόφαση.

Λίγο αργότερα προέκυψε ένα απρόσμενο γεγονός το οποίο έμελλε να οδηγήσει σε αναταράξεις την ευρύτερη περιοχή και στην εκ νέου διακοπή των διμερών σχέσεων του Ελληνικού Βασιλείου και της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, το ξέσπασμα του Κριμαϊκού πολέμου.

B. Η περίοδος 1855 - 1869

Οι συνέπειες του Κριμαϊκού πολέμου και της συνακόλουθης διατάραξης των ελληνοτουρκικών σχέσεων επηρέασαν καιρία τη θέση των Ελλήνων υπηκόων που διαβιούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Πολλοί απ' αυτούς αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν την χώρα, ενώ άλλοι, υπό το βάρος των ατομικών τους υποχρεώσεων, επέλεξαν ν' αλλάξουν υπηκοότητα.⁶⁶ Παρεμφερή ήταν και τα μέτρα που πάρθηκαν από την πλευρά της Ελλάδος χωρίς όμως να μπορεί να γίνει λόγος για ισοδύναμες καταστάσεις.⁶⁷

Η τροπή που πήραν τα γεγονότα, μετά και την ατυχή έκβαση των επαναστάσεων στο οθωμανικό έδαφος και την κατοχή του Πειραιά από τις δυνάμεις των Άγγλων και των Γάλλων, ανάγκασαν την ελληνική πλευρά να

⁶⁶ Γεωργής, *ό.π.*, σσ. 249 - 263.

⁶⁷ Κυριακίδου, *ό.π.*, σ. 662.

αναζητήσει την συμφιλίωση με την Υψηλή Πύλη, η οποία πήρε τη μορφή υπογραφής μιας Συνθήκης Εμπορίου και Ναυτιλίας, την επονομαζόμενη Συνθήκη του Κάνλιτσα, η οποία συνομολογήθηκε στις 27 Μαΐου 1855.⁶⁸

Η εν λόγω Συνθήκη αποτέλεσε, σύμφωνα με τον Γεωργή, σταθμό στις ελληνοτουρκικές σχέσεις διότι καθορίστηκαν για πρώτη φορά τα προνόμια και τα δικαιώματα των Ελλήνων με βάση μια ιδιαίτερη συνθήκη ανάμεσα στα δυο κράτη.⁶⁹

Ένα χρόνο αργότερα, τον Νοέμβριο του 1856, ο πρέσβης της Ελλάδος στην Κωνσταντινούπολη Α. Γ. Κουντουριώτης σ' έγγραφό του, απευθυνόμενο προς τον Υπουργό επί των Εξωτερικών Α. Ραγκαβή, περιέγραφε την κατάσταση στην οποία βρισκόταν «το ζήτημα της εθνότητας».

«Το ζήτημα της εθνότητος, ... καθίσταται τώντι της μεγαλειτέρας σπουδαιότητος·, αντί να επισπεύσωμεν την περί του αντικειμένου τούτου διαπραγμάτευσιν, είναι συμφερότερον ν' αναβάλωμεν αυτή ... μόνον δια της υπομονής δυνάμεθα να φθάσωμεν εις τον σκοπόν τον οποίον επιδιώκομεν

.....Τέλος πάντων έχομεν υπέρ ημών τας ιδίας της Τουρκίας αποφάσεις, Έχομεν αυτήν την τελευταίαν διαπραγμάτευσιν ... του κυρίου Μαυροκορδάτου, καθ' ήν αμφισβητούσε μεν η Πύλη το της υπηκοότητος, παραδεχόμενη δια πρώτην φοράν το αναπαλλοτριώτον, αλλά μόνον δια το μέλλον ουχί δε και δια το παρελθόν.

*....Μέγα μέρος των δυσκολιών θα ήρητο αν οι εν Τουρκία Πρόξενοι ημών προσηνέγοντο μετά πλειόνος προσοχής και φρονήσεως· ο ζήλος τον οποίον δεικνύουσι του να ανευρίσκωσιν υπηκόους ερεθίζει των Οθωμανών την χολήν και η Πύλη αναγκάζεται να καταφεύγη εις τα δεσποτικά αυτά μέτρα..... δια του κρότου και της ιπποτικής τρόπον τινά υπερασπίσεως των υπηκόων μας δεν θέλομεν κερδίση τίποτε».*⁷⁰

Από το παραπάνω έγγραφο διαφαίνεται με τον πλέον εύγλωττο τρόπο η δυσχερής θέση στην οποία είχε περιέλθει ο Κουντουριώτης, θέση στην οποία έφθασε η ελληνική πλευρά κι ένεκα του υπέρμετρου ζήλου πολλών εκ των

⁶⁸ Κυριακίδου, *ό.π.*, σσ. 665 κ.ε., όπου και το πλήρες κείμενο της Συνθήκης.

⁶⁹ Γεωργής, *ό.π.*, σ. 274, όπου ο συγγραφέας ερμηνεύει το άρθρο 23 της Σύμβασης, ως έμμεση αναγνώριση της Ελλάδος ότι οι υπήκοοι της Πύλης δεν μπορούσαν να αλλάξουν υπηκοότητα και ως έμμεση αναγνώριση της Τουρκίας ότι οι πρώην Οθωμανοί υπήκοοι θα μπορούσαν να πολιτογραφηθούν εντός της Ελλάδος σύμφωνα με τους νόμους της.

⁷⁰ ΙΑΥΕ 1857, φάκ. 49.1, «Περί Ιθαγένειας», έγγραφο της 12^{ης} Νοεμβρίου 1856.

Προξένων της ως προς το ζήτημα της εθνικότητας. Ενδιαφέρον μάλιστα έχει και το γεγονός ότι ο Κουντουριώτης φαίνεται να δικαιολογούσε τα μέτρα που έπαιρνε η Πύλη δηλώνοντας ότι *αναγκάζεται* να προσφύγει σ' αυτά ένεκα της συμπεριφοράς των Ελλήνων προξένων. Συνάγεται επιπρόσθετα και η διττή σημασία του άρθρου 23 της Συνθήκης του Κάνλιντζα⁷¹, σύμφωνα με το οποίο η Πύλη καθιέρωνε το αναπαλλοτρίωτο της εθνικότητας, αλλά μόνο για το μέλλον, χωρίς να μπορεί δηλαδή να προσδώσει σε αυτό αναδρομική ισχύ.

Εντούτοις, η κατάσταση στην Οθωμανική Αυτοκρατορία ήταν αρκετά πιεστική για τους Έλληνες υπηκόους, που κατάγονταν από τόπους που ανήκαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία κι είχαν αποκτήσει την Ελληνική Ιθαγένεια με πολιτογράφηση. Ήταν μάλιστα τόσο δύσκολη η θέση στην οποία είχε περιέλθει η ελληνική κυβέρνηση, ώστε, σε έγγραφό της προς τις αρμόδιες αρχές του κράτους, ουσιαστικά ζητούσε από αυτές να κάνουν γνωστό σε όσους από τους εμπύκτοντες στην παραπάνω κατηγορία Έλληνες υπηκόους ζητούσαν εξωτερικό διαβατήριο με σκοπό να ταξιδέψουν στον τόπο γέννησης τους, οι αρχές να προβάλλουν κάθε είδους πρόσκομμα προκειμένου να μην τους παράσχουν το ζητούμενο διαβατήριο. Η οδηγία αυτή δεν ίσχυε για εκείνους που ήθελαν να ταξιδέψουν σε οποιοδήποτε άλλο σημείο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας πέρα από τον τόπο γέννησης τους, ενώ καθιστούσε και σαφές ότι σε περίπτωση που ο ενδιαφερόμενος πίεζε υπερβολικά για εξωτερικό διαβατήριο, η αρμόδια αρχή όφειλε να το εκδώσει.⁷² Από το παραπάνω έγγραφο διαφαίνεται ξεκάθαρα ότι οι οθωμανικές αρχές δημιουργούσαν μεγάλο πρόβλημα στους πρώην Οθωμανούς υπηκόους, που είχαν αποκτήσει την ελληνική ιθαγένεια με πολιτογράφηση κι επιθυμούσαν να επιστρέψουν πίσω στον τόπο γέννησης τους, ενώ διαφαίνεται και η προσπάθεια της ελληνικής πλευράς να διατηρήσει κάποιου είδους ισορροπία.

Σημαντική αλλαγή στο ζήτημα επήλθε το 1856 οπότε κι η Υψηλή Πύλη υποχρεώθηκε στην έκδοση του σουλτανικού διαγγέλματος του Χάτι -

⁷¹ Στο υπόμνημα του 1874 δεν γίνεται καμία σχετική αναφορά.

⁷² ΙΑΥΕ 1857, φάκ. 49.2 «Περί εθνικότητος των εν Τουρκία Ελλήνων - Φόροι», εμπιστευτικό έγγραφο της 6^{ης} Αυγούστου 1857.

Χουμαγιούν.⁷³ Οι υποχωρήσεις που έγιναν από τουρκικής πλευράς, στον απόηχο του Κριμαϊκού πολέμου, επηρέασαν την στάση των Μεγάλων Δυνάμεων έναντι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με τους όρους της Συνθήκης των Παρισίων, είχε πολλαπλές επιπτώσεις στα ελληνικά συμφέροντα στην Ανατολή. Η Υψηλή Πύλη, βασιζόμενη στο δεύτερο μέρος του άρθρου 9, θεώρησε το ζήτημα της υπηκοότητας εσωτερικό της θέμα και εφεξής απέρριψε την όποια εξωτερική παρέμβαση σ' αυτό. Προς αυτή την κατεύθυνση την ενθάρρυνε τόσο η αγγλική, όσο και η γαλλική διπλωματία.⁷⁴ Από την άλλη η ελληνική πλευρά προσπάθησε, σ' αυτό το δυσμενές γι' αυτή κλίμα, να επιτύχει μια συμφωνία, βασιζόμενη σε προγενέστερες διαπραγματεύσεις. Ωστόσο, οι προσπάθειες της δεν ευοδώθηκαν. Ταυτοχρόνως, η ασάφεια που επικρατούσε στο ζήτημα της υπηκοότητας έδινε χώρο στην άσκηση ποικιλότροπων πιέσεων εναντίον των Ελλήνων υπηκόων.

Αυτό διαφάνηκε στην περιοχή της Σμύρνης και ειδικότερα στα Βουρλά, όπου διαβιούσαν πολυάριθμοι Έλληνες υπήκοοι. Από τους τελευταίους εκείνοι οι οποίοι θεωρήθηκαν από τις οθωμανικές αρχές ως διαφιλονικούμενοι⁷⁵ και πριν αλλά και μετά τη διακοπή των σχέσεων ανάμεσα στα δυο κράτη⁷⁶,

⁷³ Πρόκειται για απότοκο του Κριμαϊκού Πολέμου (1853-1856) κι εντάσσεται σε μια μακρόχρονη προσπάθεια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, μετά από εξωτερικές κατά κύριο λόγο πιέσεις, να ενσωματωθεί στην ευρωπαϊκή οικογένεια. Για μια σύντομη περιγραφή βλέπε Selcuk Aksin Somel, "Historical dictionary of the Ottoman Empire", *Ancient Civilizations and Historical Eras*, 7 (2003), σ. 241. Για πιο εκτενή περιγραφή βλέπε ενδεικτικά Roderick Davison, *Reform in the Ottoman Empire, 1856-1876*, Princeton 1963 και Stanford J. Shaw, Ezel K. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, τόμ. 2, Cambridge 1977.

⁷⁴ Γεωργής, *ό.π.*, σσ. 281, 285.

⁷⁵ Το περιεχόμενο του όρου αυτού είναι αρκετά ευρύ. Συσχετίζεται τόσο με την οπτική των ενδιαφερόμενων μερών, δηλαδή της Ελλάδας και της Τουρκίας, όσο και με την εκάστοτε χρονική συγκυρία. Άλλοι είναι οι διαφιλονικούμενοι υπήκοοι του 1857 κι άλλοι του 1869. Στην συγκεκριμένη περίπτωση πρόκειται κυρίως για Ναξίους, οι οποίοι είναι άγνωστο, αλλά και μάλλον αδιάφορο πότε εγκαταστάθηκαν στην πόλη, καθώς οι οθωμανικές αρχές ενδιαφέρονταν κατά βάση αν είχαν νυμφευθεί στα Βουρλά ή αν είχαν ιδιοκτησία εκεί.

⁷⁶ Είναι χαρακτηριστικό ότι σύμφωνα με τον Γραμματέα του προξενείου Μ. Πάγκαλο, οι προξενικοί πράκτορες στην πόλη των Βουρλών επί πολλά χρόνια (σημ. από το 1850) συγκροούνταν με τις τοπικές αρχές σχετικά με το ζήτημα των Ελλήνων υπηκόων. Μεγάλο μέρος αυτών ήταν Νάξιοι, οι οποίοι παντρεύτηκαν εκεί κι απέκτησαν με τον τρόπο αυτό ιδιοκτησία. Σύμφωνα λοιπόν με τις αρχές, το γεγονός αυτό τους μετέτρεπε σε Οθωμανούς υπηκόους, αντίληψη με την οποία αντιδρούσαν οι ελληνικές προξενικές αρχές κι οι εκπρόσωποι τους. ΙΑΥΕ 1857, φάκ. 49.2 «Φόροι», έγγραφο του ελληνικού προξενείου Σμύρνης απευθυνόμενο προς το υπουργείο Εξωτερικών με χρονολογία 27 Μαρτίου 1857.

αναγκάστηκαν να πληρώσουν στρατιωτικό φόρο μεταβάλλοντας με τη βία την υπηκοότητα τους.⁷⁷

Στο σημείο αυτό αξίζει να επισημανθεί μια σημαντική διαφοροποίηση που παρατηρείται στα έγγραφα. Εκείνα τα οποία προέρχονται από εκθέσεις του προξένου, οι οποίες στηρίζονται στις αναφορές των προξενικών πρακτόρων στα Βουρλά, παρουσιάζουν τρεις κατηγορίες Ελλήνων υπηκόων: εκείνους που είναι αδιαμφισβήτητοι, εκείνους που με τη θέληση τους μετέβαλλαν την υπηκοότητα τους κι εκείνους που με τη βία έγιναν Οθωμανοί. Η εικόνα αυτή ανατράπηκε όταν στάλθηκε, στο πλαίσιο μιας προσπάθειας για συμβιβασμό και συνεννόηση με την Πύλη, ο γραμματέας του προξενείου στην περιοχή. Από τις αναφορές του συνάγεται ότι δυο μόνο κατηγορίες υπήρχαν: των αδιαμφισβήτητων και εκείνων που με τη βία άλλαξαν την υπηκοότητα τους.⁷⁸

Για τον παραπάνω λόγο δεν ολοκληρώθηκε και ο από κοινού έλεγχος ένεκα «του ασυμφόρου της εξελέγξωσ με τον τρόπον καθ' ον η ενταύθα τοπική αρχή επιθυμεί». Η αποτυχία αυτή είχε ως αποτέλεσμα ο Αγάς και οι Δημογέροντες να οξύνουν την αντίδραση τους και να απαιτήσουν στρατιωτικό φόρο ακόμη κι από «Έλληνας σχεδόν αναμφισβητήτους», ενώ όσοι δεν συμμορφώνονταν φυλακίζονταν.⁷⁹

Η βασική αφορμή και ενδεχομένως μια από τις αιτίες του προβλήματος ήταν το γεγονός ότι οι Έλληνες υπήκοοι αναγκάζονταν από τον ιερέα να πληρώσουν ένα χρηματικό ποσό προς όφελος του αρχιερέα, γνωστό ως *πρόθεσις*, όταν παντρεύονταν μια Οθωμανή υπήκοο. Οι δημογέροντες⁸⁰ του τόπου θεώρησαν ως αποδοχή χαρατσιού εκ μέρους των Ελλήνων υπηκόων το

⁷⁷ ΙΑΥΕ 1857, φάκ. 49.2, έγγραφο με χρονολογία 11 Νοεμβρίου 1857 και βεζυρική διαταγή προς τον Διοικητή Σμύρνης. Η επιστολή δίνει ορισμένες μάλλον συγκεχυμένες οδηγίες στον Διοικητή. Ειδικότερα σε ό,τι αφορά τους μεταλλάξαντες με τη βία την υπηκοότητα αναφέρει απλά ότι «είναι ανάγκη να μη γίνεται επέμβασις».

⁷⁸ ΙΑΥΕ 1857, φάκ. 49.2, έγγραφο με χρονολογία 21 Οκτωβρίου 1857. Αναφέρει βέβαια ότι το 1856 αρκετοί Έλληνες άλλαξαν την υπηκοότητα τους. Ο λόγος ήταν ότι δεν ήθελαν να εγκαταλείψουν τη ζωή τους και να επιστρέψουν στην Ελλάδα, όπως τους πίεζε το προξενείο να κάνουν μιας και είχαν κληρωθεί στους τόπους απ' όπου προέρχονταν.

⁷⁹ ΙΑΥΕ 1857, φάκ. 49.2, έγγραφο με χρονολογία 9 Νοεμβρίου 1857.

⁸⁰ Σύμφωνα με τον γραμματέα του προξενείου, εκείνοι ήταν οι οποίοι κατέτρεχαν τους Έλληνες υπηκόους.

γεγονός αυτό. Συνδυάζοντας ακολούθως την άποψη ότι «χαρατζώθηκαν» με το γεγονός ότι παντρεύτηκαν Οθωμανίδα, τους οδήγησε να θεωρούν ραγιαδες όλους όσους ενέπιπταν στην κατηγορία αυτή. Ακολούθως, τους επέβαλαν δια της βίας και τον στρατιωτικό φόρο.⁸¹ Ουσιαστικά δηλαδή υπήρξε ένα κράμα πονηρίας, αμάθειας – εκ μέρους τόσο των Ελλήνων όσο κι ενδεχομένως των προξενικών πρακτόρων⁸² – και εκμετάλλευσης των εκάστοτε συγκυριών, όπως η διακοπή των διμερών σχέσεων.

Εντούτοις οι τοπικές αρχές ίσως αντιδρούσαν και στην αλλαγή της υπηκοότητας πολλών ατόμων, κατά πάσα πιθανότητα εξαιτίας φορολογικών λόγων, μιας και θα στερούνταν μια μεγάλη πηγή προσόδων, ενώ ταυτόχρονα θα επιβαρύνονταν φορολογικά οι υπόλοιποι χριστιανοί Οθωμανοί υπήκοοι.⁸³

⁸¹ ΙΑΥΕ 1857, φάκ. 49.2, έγγραφο με χρονολογία 21 Οκτωβρίου 1857. Στο έγγραφο βρίσκουμε πλείστα ενδιαφέροντα στοιχεία. Οι αδιαμφισβήτητοι Έλληνες δεν ήταν πάνω από διακόσιοι κι όλοι τους εργάτες, άγαμοι. Οι αμφισβητούμενοι ήταν περίπου 500 Νάξιοι κι άλλοι Έλληνες, έγγαμοι, με κτηματικές ιδιοκτησίες. Μάλιστα στην κατηγορία αυτή ενέπιπταν ακόμη κι εκείνοι που δεν είχαν νυμφευθεί Οθωμανίδα, αλλά είχαν έγγεια ιδιοκτησία. Οι αριθμοί αυτοί έρχονται σε απόλυτη αντίθεση με την εκτίμηση που είχε το προξενείο τον Μάρτιο του ίδιου έτους. Τότε ο Πάγκαλος έγραφε προς το υπουργείο ότι ο αριθμός των διαφιλονικούμενων ήταν πάνω από 80 άτομα. ΙΑΥΕ 1857, φάκ. 49.2, έγγραφο του Γραμματέα του προξενείου Μ. Πάγκαλου απευθυνόμενο προς την πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη με χρονολογία 10 Μαρτίου 1857. Αξίζει να σημειωθεί ότι έγινε πίνακας με τα στοιχεία όλων των Ελλήνων υπηκόων που διέμεναν στην περιοχή των Βουρλών, βλέπε ΙΑΥΕ 1857, φάκ. 49.2, έγγραφο του ελληνικού προξενείου Σμύρνης απευθυνόμενο προς το υπουργείο Εξωτερικών και με χρονολογία 27 Μαρτίου 1857. Δυστυχώς ο πίνακας αυτός δεν βρέθηκε στον οικείο ή σε κάποιον άλλο φάκελο της χρονιάς αυτής. Ωστόσο, στα ΓΑΚ Αθήνας υπάρχει εκλογικός κατάλογος εγγραφής των Ελλήνων υπηκόων, για το έτος όμως 1862, στον οποίο αναφέρονται ονομαστικά οι Έλληνες υπήκοοι που εγγράφηκαν μαζί με τα μέλη της οικογένειάς τους. Ο συνολικός αριθμός τους είναι 1044 εκ των οποίων οι 347 ήταν ψηφοφόροι (Γ.Α.Κ. Αθήνας, Συλλογή Λαδά, μέρος Α, τμήμα 2^ο, φάκ. 51, υποφ. 3, 1862). Μια εικόνα σχετικά με τα ονόματα και τον τόπο καταγωγής εκείνων που μετανάστευαν στα Βουρλά, μπορούμε να έχουμε κι από τις Δηλοποιήσεις των Φ.Ε.Κ. Για παράδειγμα από την έρευνα στα ΦΕΚ του 1856 προκύπτει ότι στα Βουρλά είχαν πάει πέντε άτομα από τη Νάξο (ΦΕΚ 1856, αρ. 37, σ.394).

⁸² Ο γραμματέας του προξενείου τους κατηγορεί για έλλειψη ικανότητας ή καλύτερα επιτηδειότητας και θεωρεί αναγκαίο να διορίζονται στην συγκεκριμένη θέση πολύ ικανοί προξενικοί πράκτορες, βλέπε ΙΑΥΕ 1857, φάκ. 49. 2 «Φόροι», έγγραφο με χρονολογία 21 Οκτωβρίου 1857. Ιδιαίτερα για τον τελευταίο προξενικό πράκτορα, τον Δενδρολίβανο, θεωρεί ότι έκανε περισσότερο κακό απ' ότι καλό, βλέπε ΙΑΥΕ 1857, φάκ. 49. 2 Φόροι, έγγραφο με χρονολογία 25 Μαΐου 1857.

⁸³ ΙΑΥΕ 1857, φάκ. 49. 2 «Φόροι», έγγραφο του ελληνικού προξενείου Σμύρνης απευθυνόμενο προς το υπουργείο Εξωτερικών και με χρονολογία 27 Μαρτίου 1857. Σε ξεχωριστό έγγραφο ο γραμματέας του προξενείου Μ. Πάγκαλος μέμφεται ιδιαίτερα τους δημογέροντες ως πέτρα του σκανδάλου και τους θεωρεί ικανούς να κάνουν ακόμη και θυσίες προκειμένου να πετύχουν τον σκοπό τους βλέπε ΙΑΥΕ 1857, φάκ. 49. 2 «Φόροι», έγγραφο με χρονολογία 21 Οκτωβρίου 1857.

Με βάση το παραπάνω περιγραφόμενο περιστατικό, μπορούν να εξαχθούν κάποια πρώτα συμπεράσματα. Πρώτον, την ώρα που οι διπλωματικές υπηρεσίες των δυο χωρών ξιφουλκούσαν περί της ιθαγένειας, επιτόπιες αρχές⁸⁴, ελλείπει νομοθετικού πλαισίου και κρατικής οργάνωσης, έπαιρναν πρωτοβουλίες δημιουργώντας νέες παραμέτρους στο γενικότερο ζήτημα.

Δεύτερον, η ενημέρωση του προξενείου από τους πράκτορες στην περιοχή ήταν τουλάχιστον προβληματική⁸⁵ με ό,τι μπορεί αυτό να συνεπάγεται για τη διασφάλιση των ελληνικών συμφερόντων.

Από τα έγγραφα της περιόδου των πρώτων χρόνων μετά τον Κριμαϊκό πόλεμο συνάγεται ότι, παρά την έντονη επιθυμία της ελληνικής κυβέρνησης, η Πύλη κωλυσιεργούσε ως προς την επίλυση του ζητήματος της ιθαγένειας. Και δεν περιορίστηκε μόνο σ' αυτό. Σταδιακά σημειώθηκε μια οπισθοχώρηση της τουρκικής πλευράς ακόμη κι απ' αυτά που η ίδια, έστω και προφορικά, είχε συμφωνήσει. Η πολιτική αυτή, σύμφωνα με την ελληνική θεώρηση, είχε την στήριξη ορισμένων Μεγάλων Δυνάμεων. Χαρακτηριστικά, το 1858, ο πρεσβευτής της Γαλλίας στην Κωνσταντινούπολη, δήλωνε σχετικά: «Η Τουρκία εις το εξής είναι ανάγκη πάσα να έχη πάντοτε δίκαιον. Πάν ζήτημα αποβλέπον γενικώς τινά αρχήν πρέπει αφεύκτως να λύεται υπέρ της Τουρκίας».⁸⁶ Σ' αυτό το επιβαρυνόμενο κλίμα προστέθηκαν κι οι ταραχές που επέφεραν οι εξελίξεις σε ζητήματα όπως το Κρητικό.⁸⁷ Τις συνθήκες που δημιουργήθηκαν εκμεταλλεύθηκε στο έπακρο η τουρκική διπλωματία, η οποία οδήγησε την ελληνική πλευρά σε μια σημαντική υποχώρηση, την σύνταξη καταλόγου από

⁸⁴ Είναι άγνωστο αν οι πράξεις τους ήταν υποκινούμενες ή όχι από την κεντρική διοίκηση. Ίσως να ήταν μεμονωμένες ενέργειες, που έγιναν εξαιτίας ιδιαίτερων, τοπικών συνθηκών.

⁸⁵ Όπως προαναφέρθηκε, ο γραμματέας του προξενείου, με βάση τις αναφορές που είχε από τους προξενικούς πράκτορες, υπολόγιζε τους αμφισβητήσιμους Έλληνες σε 80 κι όταν πήγε στα Βουρλά καταμέτρησε περίπου 500!

⁸⁶ Γεωργής, *ό.π.*, σ. 286.

⁸⁷ Το 1858 οι τουρκικές αρχές στην Κρήτη έλαβαν μέτρα τα οποία καταργούσαν την ισοπολιτεία που πρόσφερε το Χάττι - Χουμαγιούν. Αποτέλεσμα των μέτρων εκείνων, σε συνάρτηση με δευτερεύοντα γεγονότα, ήταν η αντιπαράθεση μωαμεθανών και χριστιανών Κρητών, η οποία έληξε χωρίς ιδιαίτερα έκτροπα. Ωστόσο, με αφορμή την συγκεκριμένη αναταραχή η Πύλη πέτυχε την απομάκρυνση από τα Χανιά του Έλληνα πρόξενου Ν. Κανάρη, βλέπε σχετικά Καρολίδου, *Σύγχρονος Ιστορία*, τόμος Ε, σσ. 97 - 102.

τα ελληνικά προξενεία και την παράδοση αυτών στις τοπικές αρχές με στοιχεία «των επικαλούμενων την ελ. εθνότητα»⁸⁸. Ένα μέτρο το οποίο εφαρμόστηκε σε συγκεκριμένες μόνο περιοχές ανάμεσα στις οποίες ήταν και η Σμύρνη.⁸⁹

Η ελληνική πρεσβεία, αναγνωρίζοντας τη μεγάλη υποχώρηση που έπρεπε να γίνει προκειμένου ν' ανασταλούν οι διώξεις εναντίον των Ελλήνων υπηκόων και να κερδίσει χρόνο, είχε μεταθέσει κατ' ουσία το ζήτημα της διαπραγμάτευσης στο επίπεδο των προξενικών αρχών.⁹⁰

Σε διακρατικό επίπεδο η στήριξη της Αγγλίας και της Γαλλίας διαφάνηκε έντονα το 1859 όταν η ελληνική πρεσβεία της Κωνσταντινούπολης ενημέρωσε τον Υπουργό Εξωτερικών Ραγκαβή ότι ο Φουάτ Πασάς, με τον οποίο είχε διαπραγματευθεί λίγα χρόνια νωρίτερα ο Μεταξάς, «λησμονών» τις υποσχέσεις του, θυμόταν μόνο το Πρωτόκολλο του 1836. Επιπρόσθετα, η τουρκική πλευρά ξεκίνησε να θέτει ως προϋπόθεση για την έναρξη των συνομιλιών το ζήτημα κατάρτισης καταλόγου, που να περιελάμβανε όλους ανεξαιρέτως τους υπηκόους της Ελλάδας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, κι όχι μόνο των διαφιλονικουμένων. Παρά το άλογο αυτής της προϋπόθεσης, ο πρεσβευτής της Ελλάδας Ζάνος ενέδωσε σε αυτήν και συμφώνησε, χωρίς μάλιστα να ζητήσει την επικύρωση του Υπουργού, στην κατάρτιση των καταλόγων. Μοναδική, ουσιαστική, προϋπόθεση ήταν η άμεση παύση των διωγμών στους οποίους υπόκεινταν οι Έλληνες υπήκοοι.⁹¹

Πράγματι ο Φουάτ Πασά άμεσα έστειλε μια εγκύκλιο σε όλους τους Κυβερνήτες των επαρχιών προκειμένου να τους ζητήσει να μην ενοχλούν τους

⁸⁸ Σταδιακά η ελληνική πλευρά μετέτρεψε την τουρκική αυτή αξίωση στην σύνταξη καταλόγων μόνο των διαφιλονικουμένων υπηκόων. Οι κατάλογοι αυτοί θα δίδονταν στις τοπικές αρχές, ενώ ένας δεύτερος κατάλογος, όπου περιλαμβάνονταν όλοι οι Έλληνες υπήκοοι, θα χρησιμοποιούταν για ίδια χρήση.

⁸⁹ΙΑΥΕ 1861, φάκ. 49. 2 Α-Β «Φορολογίαι και κτήματα», έγγραφο με χρονολογία 3 Μαρτίου 1858.

⁹⁰ ΙΑΥΕ 1861, φάκ. 49. 2 Α-Β, 4 και 11 Απριλίου 1858, όπου ο Έλληνας επιτετραμμένος αναγνωρίζει τη δυσκολία του όλου εγχειρήματος και θεωρεί άφευκτη την αποτυχία των προξενικών αρχών να έρθουν σε συνεννόηση με τις τοπικές. Από τα έγγραφα αυτά διαφαίνεται η δύσκολη θέση στην οποία είχε περιέλθει η ελληνική πρεσβεία, η οποία αντιδρώντας σπασμωδικά, προσπαθούσε να ενημερώσει τους υφιστάμενους της περί του πρακτέου. Επιπρόσθετα, από τα έγγραφα αυτά συνάγεται και ένας μεγάλος βαθμός ανεξαρτησίας κινήσεων εκ μέρους της ελληνικής πρεσβείας έναντι του υπουργείου Εξωτερικών.

⁹¹ ΙΑΥΕ 1859, φάκ. 49. 2 Α - Β «Περί εθνικότητας», 15 Απριλίου 1859 και ΙΑΥΕ 1861, φάκ. 49. 2 Α-Β, Φορολογίαι και κτήματα, 16 Απριλίου 1859.

Έλληνες υπηκόους εξαιτίας της υπηκοότητάς τους. Ταυτόχρονα τους ανακοίνωνε και ότι είχε συμφωνηθεί μια περίοδος χάριτος έξι μηνών για την ρύθμιση του ζητήματος της υπηκοότητας.⁹²

Σύντομα εκδόθηκαν και οι οδηγίες σύμφωνα με τις οποίες θα γινόταν όχι απλώς ένας κατάλογος με ονόματα, αλλά μια πλήρης καταγραφή των ατόμων/Ελλήνων υπηκόων που διαβιούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, των περιουσιών τους και των απολαύσεων⁹³ (sic) τους.⁹⁴ Σύμφωνα με έγγραφο της Βασιλικής Πρεσβείας προς τον Υπουργό των Εξωτερικών, χρονολογούμενο στις 2 Φεβρουαρίου 1860, η εργασία κατάρτισης των καταλόγων από τις οικείες προξενικές αρχές⁹⁵ προχωρούσε, έστω και με ορισμένα εμπόδια, και μάλιστα οι κατάλογοι αυτοί επιδίδονταν στις τοπικές οθωμανικές αρχές. Σε ό,τι αφορά δε την ουσία της υπόθεσης, η ελληνική γραμμή ήταν η επ' αόριστο αποφυγή της οποιαδήποτε διαπραγμάτευσης μέχρι τουλάχιστον να υπάρξουν προσφορότερες συνθήκες.⁹⁶

Πάντως από την αλληλογραφία του προξενείου Σμύρνης με του υπουργείο των Εξωτερικών φαίνεται ότι γινόταν μια προσπάθεια αποτελεσματικού ελέγχου των διαβατηρίων και της γνησιότητάς τους.⁹⁷

Η κατάσταση αυτή φαίνεται να διατηρήθηκε μέχρι το 1861, οπότε διορίστηκε ο Μάρκος Ρενιέρης⁹⁸ ως νέος πρέσβης της Ελλάδας στην

⁹²ΙΑΥΕ 1874, φάκ. 49 1-2, «Memoire sur la question de nationalite en Tourquie».

⁹³ Μάλλον αναφέρεται στο επάγγελμα του ενός εκάστου από τους καταγραφέντες.

⁹⁴ ΙΑΥΕ 1860, φάκ. 49. 2 Α, χωρίς ημερομηνία. Δυστυχώς, δεν βρέθηκαν άλλα έγγραφα σχετικά με τη διαδικασία αυτή ή τα αποτελέσματα της.

⁹⁵ Σε έγγραφο του υπουργείου Εσωτερικών προς εκείνο των Εξωτερικών, χρονολογούμενο στις 28 Σεπτεμβρίου, φαίνεται ότι η διαδικασία δεν είχε ολοκληρωθεί από πολλούς Πρόξενους ή τουλάχιστον δεν είχαν σταλεί τα αποτελέσματα της στο εν λόγω υπουργείο, βλέπε ΙΑΥΕ 1860, φάκ. 49. 1- 2 Α, διαμονή Ελλήνων στο εξωτερικό, 28 Σεπτεμβρίου 1860.

⁹⁶ ΙΑΥΕ 1860, φάκ. 49. 2 Α, 2 Φεβρουαρίου 1860. Οι προσφορότερες συνθήκες συνίστατο κυρίως στην αλλαγή της στάσης των Μεγάλων Δυνάμεων, οι οποίες είτε έκριναν ότι η Τουρκία είχε δίκιο είτε έδειχναν ευμενή ουδετερότητα. Άλλωστε δεν ήταν άκαιρη μια τέτοια πολιτική, καθότι την περίοδο αυτή η Πύλη βρέθηκε σε πολύ δύσκολη θέση εξαιτίας των σφαγών χιλιάδων χριστιανών της Συρίας, βλέπε σχετικά Καρολίδου, *Σύγχρονος Ιστορία*, τόμος Ε, σσ. 204 κ.ε.

⁹⁷ΙΑΥΕ 1860, φάκ. 49. 1-2 «Περί εθνικότητας. Διαμονή Ελλήνων στο εξωτερικό», 2 Φεβρουαρίου 1860.

⁹⁸ Ο Μάρκος Ρενιέρης (Τεργέστη 1815 – Αθήνα 1897) υπήρξε ένας από τους σημαντικότερους διανοούμενους του νεοσύστατου ελληνικού κράτους. Μαθήτευσε στη Βενετία και παρακολούθησε νομικές σπουδές στο Πανεπιστήμιο της Πάδοβας. Σταδιοδρόμησε ως δικαστικός (1837-1844), ως πανεπιστημιακός καθηγητής (1855-1864) κι ως διπλωμάτης (πρέσβης στην Κωνσταντινούπολη, 1860-1862). Το 1861 διορίστηκε Υποδιοικητής της Εθνικής

Κωνσταντινούπολη. Η έλευση του σηματοδοτήθηκε με μια αναθέρμανση του ζητήματος της εθνικότητας, καταδεικνύοντας ότι οι μέχρι τότε συνεννοήσεις ήταν τελείως προσωρινές.⁹⁹ Ο Ρενιέρης απέστειλε δυο υπομνήματα στα οποία γινόταν λόγος για το σφάλμα της Υψηλής Πύλης να μπερδεύει τη μετανάστευση με την πολιτογράφηση.¹⁰⁰ Επιπρόσθετα, σε έκθεσή του προς το υπουργείο των Εξωτερικών κατέδειξε μια ακόμη πτυχή του προβλήματος. Πολλοί χριστιανοί υπήκοοι της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας έφευγαν για λίγες ημέρες από τον τόπο κατοικία τους κι επέστρεφαν με ξένη υπηκοότητα. Το γεγονός αυτό είχε άμεση επίπτωση στην κατάσταση των υπολοίπων ραγιαδών, οι οποίοι έπρεπε να επωμιστούν το φορολογικό μερίδιο των πρώην Οθωμανών υπηκόων. Αποτέλεσμα αυτής της τακτικής, την οποία εφάρμοσε τόσο η Ρωσία και η Περσία, όσο κι η Ελλάδα ήταν οι δημογέροντες των χωριών να καταδεικνύουν στις οθωμανικές αρχές την παραπάνω τακτική και να ζητάνε την αντιμετώπισή της.¹⁰¹

Σε ό,τι αφορά την περιοχή της Σμύρνης, το πρόβλημα συνέχιζε να είναι ιδιαίτερα οξύμενο. Οι αναταραχές του 1858 φαίνεται ότι δεν είχαν κοπάσει κι οι οθωμανικές αρχές εξακολουθούσαν να πιέζουν για πληρωμή στρατιωτικού φόρου τους εκεί εγκατεστημένους Έλληνες υπηκόους.¹⁰² Μάλιστα, σύμφωνα με τα γραφόμενα του προξενικού πράκτορα Π. Χαμάρτου, οι τοπικές αρχές απαιτούσαν από τους Έλληνες υπηκόους να πληρώνουν και για τα ανήλικα παιδιά τους ή προσπαθούσαν να τους πείσουν αντί να πληρώνουν διαμονητήρια, να πληρώνουν μικρότερα ποσά σε αυτές προκειμένου να τους

Τραπέζης και το 1869 Διοικητής αυτής, θέση την οποία διατήρησε ως το 1890. Εξέδωσε πολλές μελέτες, ιστορικού κυρίως περιεχομένου κι υπήρξε συνυπεύθυνος του *Spectateur de l' Orient*, τακτικός συνεργάτης του Εραμιστή και ιδρυτής του «Συλλόγου προς Διάδοσιν των Ελληνικών Γραμμάτων» και του «Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού». https://www.miet.gr/userfiles/b43b6205-bc09-4b97-8795-a6b100f44a81/elefterotupia_11%20fevrouariou%202000.pdf , τελευταία πρόσβαση 17/12/2024.

⁹⁹ ΙΑΥΕ 1861, φάκ. 49. 2 Α-Β «Φορολογίαι και κτήματα», 30 Ιουνίου 1861.

¹⁰⁰ ΙΑΥΕ 1874, φάκ. 49 1-2, «Memoire sur la question de nationalite en Turquie».

¹⁰¹ ΙΑΥΕ 1861, φάκ. 49. 2, 1 Σεπτεμβρίου 1861. Η Πύλη, σύμφωνα πάντα με τα υποστηριζόμενα στο εν λόγω έγγραφο, ανησυχούσε μήπως ο τακτική αυτή ήταν ένας τρόπος να της αφαιρεθεί σταδιακά η πλειοψηφία των υπηκόων της.

¹⁰² ΙΑΥΕ 1861, φάκ. 49. 2 Α-Β, 1 Ιουνίου 1861.

παράσχουν καλύτερη προστασία και να μην «νεοσυλλεχθούν» από την Ελλάδα.¹⁰³

Η στάση των ευρωπαϊκών δυνάμεων ανάγκασε σε αναδίπλωση την ελληνική πλευρά, ενώ, μετά και τα γεγονότα στο εσωτερικό παρασκήνιο της Ελλάδος¹⁰⁴, επήλθε και μια ύφεση στις διπλωματικές σχέσεις των δυο κρατών, η οποία ωστόσο αποδείχθηκε παροδική.

Κι ενώ αυτή ήταν η κατάσταση στις διμερείς σχέσεις η περιοχή της Σμύρνης εξακολουθούσε να βρίσκεται σε αναστάτωση. Ο Έλληνας πρόξενος Α. Ζυγομαλάς, σε έγγραφό του προς το υπουργείο Εξωτερικών, σημειώνει με έμφαση: «... ο Διοικητής της Σμύρνης... είπεν ότι είναι διατεταγμένος από την εαυτού Κυβέρνησιν να ζητήση την πληρωμήν του περι στρατολογίας φόρου απ' όλους εν γένει τους κατοικούντας τα Βρούλα και την Φώκαιαν, διότι η Κυβέρνησις του θεωρεί ως Οθωμανούς υπηκόους πάντας τους νομφευθέντας επί της επικρατείας της ή αποκτήσαντας ιδιοκτησίαν τινά ακίνητον». Σε ό,τι δε αφορά την εικόνα που είχε το ίδιο το προξενείο για τα Βουρλά αναφέρει στο ίδιο έγγραφο ότι η επαρχία αυτή περιλαμβάνει « ..περί τας 15.000 ψυχών, εξ ων τα μεν δυο τρίτα εισίν Έλληνες αναγνωρισμένοι, το δε άλλο τρίτον διαφιλονικούμενοι». Το γεγονός αυτό φαίνεται ότι αποτέλεσε αντικείμενο ογκώδους αλληλογραφίας ανάμεσα στο προξενείο και την πρεσβεία το συμπέρασμα της οποίας ήταν ότι «..... η Οθωμανική Κυβέρνησις βλέπουσα την ανάπτυξη του ελληνικού στοιχείου εις τα μέρη ταύτα, ηρνήθη ν' αναγνωρίση πάντοτε ως Έλληνας τους μεταναστεύσαντες πρό ολίγων ετών Ναξίους και νομφευθέντας εις Βρούλα». Σε ότι αφορά δε τις τοπικές αρχές ο πρόξενος υποστηρίζει ότι ένεκα της έλλειψης πόρων, αποφάσισε να φορολογήσει όλους τους χριστιανούς, οι οποίοι μετά την πληρωμή του στρατιωτικού φόρου και του καταναγκαστικού δανείου, αφήνονται στην ησυχία τους.¹⁰⁵

Σε άλλο έγγραφο, της 10^{ης} Μαρτίου, ο πρόξενος εξειδίκευσε τη θέση του υποστηρίζοντας ότι ένεκα της αδυναμίας της Υ. Πύλης να πάρει δάνεια από την Αγγλία ύψους δέκα εκατομμυρίων οθωμανικών λιρών, είχε αποφασίσει να λάβει το απαιτούμενο ποσό από τους υπηκόους της, μεγάλο μέρος των οποίων

¹⁰³ ΙΑΥΕ 1861, φάκ. 49. 2 Α-Β, 16 Μαΐου 1861.

¹⁰⁴ Τα Ναυπλιακά και τη γενικότερη αγανάκτηση εναντίον του Όθωνα.

¹⁰⁵ ΙΑΥΕ 1862, φάκ. 49.2 Α-Γ «Περί εθνικότητας», 18 Ιανουαρίου 1862.

όμως είχε ξένη υπηκοότητα. Για τον λόγο αυτό είχε προχωρήσει σε εξέταση των λόγων για τους οποίους έγινε η παραπάνω μεταβολή συστήνοντας μάλιστα στην Σμύρνη και στην Κωνσταντινούπολη επιτροπές αποτελούμενες από Οθωμανούς υπηκόους. Ενδιαφέρον μάλιστα έχει το γεγονός ότι ήταν τόσο μεγάλη η ανησυχία του ώστε ζήτησε εκ των προτέρων οδηγίες από το υπουργείο γιατί έβλεπε ήδη την εμπάθεια των τοπικών αρχών προς τους Έλληνες υπηκόους σε όλες τις κωμοπόλεις της περιοχής δικαιοδοσίας του.¹⁰⁶

Η κατάσταση φαίνεται ότι ήταν πραγματικά τραγική. Ο πρόξενος σε άλλο έγγραφό του προς το υπουργείο των Εξωτερικών περιέγραφε με τα μελανότερα των χρωμάτων τι επικρατούσε στην περιοχή της Σμύρνης:

«... Εις.. Βουρνόβα, Τράλλεων/Αϊδινίου, της Εφέσου, Θυατήρων, Βαϊδιρίου και Μελομένης¹⁰⁷ φυλακίσθησαν μίγδην αυτόχθονες και ετερόχθονες, παλαιάς τε και νέας εθνικότητος, επί τη απλή καταγγελία των Δημογεροντικών αρχών, ότι άλλοτε ήσαν υπήκοοι Οθωμανοί». Οι τοπικές αυτές αρχές έφθαναν μέχρι και το σημείο να διακόπτουν τις σχέσεις τους με τους Έλληνες προξενικούς πράκτορες, που διαμαρτύρονταν για την τακτική αυτή, και να λένε στους φυλακισμένους ότι «.. εις το εξής, αυτοί είναι οι πράκτορες και εις αυτούς οφείλουσιν ν' αναφέρονται δια τας υποθέσεις των».¹⁰⁸

Αυτή ήταν η κατάσταση στο ζήτημα της εθνικότητας όταν ανέλαβε τη θέση του πρέσβη ο Π. Δεληγιάννης, ο οποίος ζήτησε και έλαβε μια Βεζιρική Επιστολή που απαιτούσε από τις επαρχίες να σταματήσουν κάθε δίωξη ενάντια στους Έλληνες υπηκόους.

Αυτή η εγκύκλιος, η οποία φέρει την ημερομηνία 25 Ζιλχιτζέ 1281¹⁰⁹, εστάλη σε όλους τους κυβερνήτες, εκτός εκείνου του Ηρακλείου και σύστηνε να θεωρούνται Έλληνες υπήκοοι όλοι όσοι είχαν διαμείνει στην Ελλάδα τρία συναπτά έτη.¹¹⁰

¹⁰⁶ ΙΑΥΕ 1862, φάκ. 49.2 Α-Γ, 10 Μαρτίου 1862.

¹⁰⁷ Μάλλον αναφέρεται στη Μαινεμένη.

¹⁰⁸ ΙΑΥΕ 1862, φάκ. 49.2 Α-Γ, 13 Σεπτεμβρίου 1862.

¹⁰⁹ 25 Δεκεμβρίου 1864.

¹¹⁰ ΙΑΥΕ 1874, φάκ. 49 1-2, «Memoire sur la question de nationalite en Turquie». Ο Γεωργής παραθέτει αυτούσιο το κείμενο της επιστολής και το θεωρεί ως «ένα από τα πιο σημαντικά έγγραφα, όπου καταγράφεται η πρόθεση και η αφετηρία της επίλυσης του προβλήματος», βλέπε Γεωργής, *ό.π.*, σσ. 295 – 298. Την ίδια χρονιά ο Έλληνας πρόξενος στην Σμύρνη απεύθυνε

Σύμφωνα με το ίδιο έγγραφο, η ελληνική κυβέρνηση απέστειλε στον Δεληγιάννη οδηγίες προκειμένου να έρθει σε συμφωνία με την Πύλη πάνω στη βάση της ρωσοτουρκικής σύμβασης, αλλά «μεσολάβησαν τα γεγονότα του Ηρακλείου¹¹¹, και το ζήτημα της υπηκοότητας ακολούθησε τη μοίρα όλων των άλλων εκκρεμών ζητημάτων ανάμεσα στις δύο Κυβερνήσεις».¹¹²

Σε τοπικό επίπεδο εξακολουθούσε να επικρατεί το ίδιο μοτίβο, της αυθαιρεσίας και των τοπικών συμφερόντων. Στις 18 Ιουνίου του 1864 ο Ζυγομαλάς απέστειλε έγγραφο προς το υπουργείο Εξωτερικών διαμαρτυρόμενος επειδή ο Διοικητής Σμύρνης παρενέβαινε σε πολιτικές υποθέσεις καθαρά ελληνικές με μόνη δικαιολογία το «ούτω θέλω ούτω επιτάσσω».¹¹³ Η κατάσταση δε στα περίχωρα της Σμύρνης ήταν κατά πολύ χειρότερη. Στα Βουρλά μάλιστα παρέμενε εκρηκτική,¹¹⁴ ενώ στη Νέα Έφεσο οι τοπικές αρχές πίεζαν τους Έλληνες πλοίαρχους να υψώσουν την οθωμανική σημαία στα πλοία τους.¹¹⁵ Τεταμένη ήταν επίσης η κατάσταση και στον Βουρνόβα¹¹⁶ και στη Μαγνησία. Μάλιστα, ο ίδιος ο Διοικητής είχε επισκεφτεί την τελευταία με μοναδικό σκοπό να αναγκάσει όλους τους Έλληνες, 40 τον αριθμό, να πληρώσουν στρατιωτικό φόρο. Εξέδωσε μάλιστα παρόμοιες διαταγές προς όλες τις υποδιοικήσεις με σκοπό να πράξουν το αυτό και στις περιοχές ευθύνης τους. Ο διευθύνων γραμματέας του προξενείου Αλέξ. Μαθιουδάκης παρατηρούσε εμφαντικά ότι επρόκειτο για μια συστηματική αντιμετώπιση των Ελλήνων, η οποία τροποποιούνταν αναλόγως τον αποδέκτη. Τους πλούσιους επιχειρούσαν να τους μεταπείσουν να απαρνηθούν την ξένη προστασία με φιλοφρονήσεις, ενώ τους φτωχότερους τους εκβίαζαν. Η έννοια δε της ύπαρξης κάποιου οργανωμένου σχεδίου συνίστατο, σύμφωνα πάντα με τον Μαθιουδάκη, και στο γεγονός ότι η κατάσταση παρέμενε अपαράλλακτη

έντονη έκκληση προς το υπουργείο Εξωτερικών να πάρει δραστικά μέτρα ώστε να λυθεί το πολυθρόλιτο ζήτημα των διαφιλονικούμενων υπηκόων στα μέρη εκείνα, βλέπε ΙΑΥΕ 1862, φάκ.39.11, 8 Φεβρουαρίου 1864 (μάλλον από λάθος έχει γραφεί σε χαρτί του έτους 1863. Η σφραγίδα αρχειοθέτησης είναι του Φεβρουαρίου 1864).

¹¹¹ Πρόκειται για τα γεγονότα που οδήγησαν στην Κρητική επανάσταση του 1866.

¹¹²ΙΑΥΕ 1874, φάκ. 49 1-2, «Memoire sur la question de nationalite en Turquie».

¹¹³ΙΑΥΕ 1864, φάκ. 49. 2 Γ, «Φόροι, καταπίεσεις Ελλήνων εν Τουρκία», 18 Ιουνίου 1864.

¹¹⁴ΙΑΥΕ 1864, φάκ. 49. 2 Γ,17 Οκτωβρίου 1864.

¹¹⁵ΙΑΥΕ 1864, φάκ. 49. 2 Γ,10 Απριλίου 1864.

¹¹⁶ΙΑΥΕ 1864, φάκ. 49. 2 Γ, 8 Απριλίου 1864.

παρά τις τρεις συναπτές αλλαγές Διοικητή, ενώ χειρότερη όταν ο Διοικητής ήταν «νοσημονέστερος». Η κατάσταση φαίνεται ότι γινόταν ακόμη πιο δυσχερής εξαιτίας της αδυναμίας της πρεσβείας να ανταποκριθεί στις εκκλήσεις του προξενείου,¹¹⁷ αλλά κι από το γεγονός ότι οι ελληνικές αρχές στις Κυκλάδες, παρείχαν πολύ μεγάλες ευκολίες σε όσους επιθυμούσαν να ταξιδέψουν στην Τήνο¹¹⁸ από την Μικρά Ασία. Η άνευ φειδούς προμήθεια διαβατηρίων είχε ως αποτέλεσμα πολλοί από τους Οθωμανούς υπηκόους, με παραμονή στην Ελλάδα μόλις λίγων ημερών, να επιστρέφουν στους τόπους κατοικίας τους επικαλούμενοι την ελληνική προστασία.¹¹⁹

Μπροστά σ' αυτή την κατάσταση το υπουργείο Εξωτερικών επέμενε ότι η μόνη λύση που θα μπορούσε να επέλθει ήταν μέσα από τις διαπραγματεύσεις με την Πύλη κι όχι με παρεμβάσεις σε τοπικό επίπεδο. Συνιστούσε όμως συνέργεια με πρέσβεις των προστάτιδων Δυνάμεων κι εύρεση τρόπων ώστε να μετριασθούν οι συνέπειες των εκάστοτε τουρκικών μέτρων.¹²⁰

Από την διπλωματική αλληλογραφία τεκμαίρεται, για μια ακόμη φορά, ότι και η στάση των ελληνικών αρχών περιέπλεκε σημαντικά την κατάσταση. Κατά τη διάρκεια του 1866 ο Δεληγιάννης απέστειλε μια σφόδρα επικριτική επιστολή προς τον υπουργό των Εσωτερικών και προσωρινώς και των Εξωτερικών, όπου στηλίτευε την στάση που κρατούσαν κι οι ελληνικές αρχές πάνω στο ζήτημα της εθνικότητας. Ειδικότερα, ο Έλληνας πρέσβης εξέφραζε την αγανάκτηση του επειδή δεν τηρούνταν ούτε καν οι όροι του ελληνικού νόμου περί Ιθαγένειας¹²¹, ενώ ορισμένες ελληνικές αρχές, παρερμηνεύοντας τον σχετικό νόμο ο οποίος προϋπέθετε διαρκή διαμονή στην Ελλάδα, παρείχαν άδειες απουσίας στους ενδιαφερόμενους με την αιτιολογία ότι το άρθρο 15 «*απαιτεί κατοικίαν μόνον και ουχί διαρκήν και αδιάκοπον διαμονήν!*».

¹¹⁷ ΙΑΥΕ 1864, φάκ. 49. 2 Γ, 15 Αυγούστου 1864.

¹¹⁸ Προφανώς για την γιορτή της Μεγαλόχαρης στις 15 Αυγούστου.

¹¹⁹ ΙΑΥΕ 1864, φάκ. 49. 2 Γ, 1 Μαΐου 1864. Στο ίδιο έγγραφο ο Ζυγομαλάς επιστούσε την προσοχή του υπουργείου και στην εσωτερική κατάσταση στην Ελλάδα, τονίζοντας ιδιαίτερα το γεγονός ότι η κυβερνητική αστάθεια υπονόμει και την κατάσταση στην Μικρά Ασία.

¹²⁰ ΙΑΥΕ 1864, φάκ. 49. 2 Γ «Φόροι», έγγραφο του υπουργείου Εξωτερικών προς το προξενείο Σμύρνης, χρονολογούμενο στις 25 Αυγούστου 1864.

¹²¹ Ο χρόνος παραμονής στην Ελλάδα προκειμένου να προσκτήσει κάποιος την ιθαγένεια κατέβηκε από τρία σε δυο χρόνια για **τους ομογενείς**, όσους δηλαδή προέρχονταν από την Τουρκία.

Κλείνοντας ο πρέσβης έσειε τον κώδωνα του κινδύνου για τις ζημιές που θα μπορούσαν να επέλθουν στα ελληνικά συμφέροντα από την παραπάνω τακτική.¹²²

Την πορεία του ζητήματος ανέκοψε η διακοπή των σχέσεων ανάμεσα στα δυο κράτη – στα τέλη του 1868 κι ένεκα της Κρητικής επανάστασης, ενώ μετά την αποκατάσταση των σχέσεων νέος πρέσβης ορίστηκε ο Ραγκαβής.

Ωστόσο, οι συνθήκες εντός της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, σε ό,τι αφορούσε το ζήτημα της Ιθαγένειας, ήταν πια ώριμες για ένα πιο αποφασιστικό βήμα. Το 1869 θεοπίστηκε ένας νόμος που ρύθμιζε τους όρους με τους οποίους ένας Οθωμανός υπήκοος μπορούσε να γίνει ξένος πολίτης, αλλά και το αντίθετο. «Σύμφωνα με την πρακτική που ακολουθούταν ως το 1869, εποχή κατά την οποία θεοπίστηκε ο νέος νόμος, αρκούσε μια απλή δήλωση ενώπιον των τοπικών αρχών και μια εγγραφή στα αρχεία της για να αποκτήσει ένας ξένος πολίτης την Οθωμανική εθνικότητα.

Ο νόμος του 1869 διακήρυξε το αναπαλλοτρίωτο της Οθωμανικής εθνικότητας και συγκεκριμενοποίησε τους όρους με τους οποίους ένας ξένος πολίτης γίνεται Οθωμανός υπήκοος.

Σύμφωνα με αυτόν τον νόμο, ένας ξένος πολίτης έχει το δικαίωμα να γίνει Οθωμανός υπήκοος μόνο μετά από μια διαμονή πέντε συναπτών ετών στα Οθωμανικά Κράτη.

Όσον αφορά στους Οθωμανούς υπηκόους, δεν μπορούν να πολιτογραφηθούν ξένοι χωρίς μια πράξη έγκρισης που να έχει εκδοθεί με Αυτοκρατορική Απόφαση (*Irade Impérial*).

Η Πύλη δεν έδωσε στο νόμο αυτό αναδρομική ισχύ και τον εξέδωσε σε μια εγκύκλιο απευθυνόμενη στους κυβερνήτες της αυτοκρατορίας με ημερομηνία 29 Μαρτίου 1869»¹²³.

Στη νομοθετική αυτή πράξη της Πύλης αντέδρασε μόνο η Ρωσία, αλλά μάλλον υποτονικά, ενώ οι υπόλοιπες Δυνάμεις, με εξαίρεση τη Γαλλία, έκαναν

¹²²ΙΑΥΕ 1866, φάκ. 49. 1Ιθαγένεια, 11 Φεβρουαρίου 1866.

¹²³ΙΑΥΕ 1874, φάκ. 49 1-2, «Memoire sur la question de nationalite en Tourquie».

γενικόλογες τοποθετήσεις. Κατ' ουσία δηλαδή ο νόμος έγινε αποδεκτός από τις Μεγάλες Δυνάμεις,

Σε ό,τι αφορούσε δε τις διαπραγματεύσεις με την Ελλάδα, η Πύλη «δεχόταν τον δικό μας Νόμο περί ιθαγένειας και φαινόταν να αγνοεί το παρελθόν. Αλλά προσπαθούσε ταυτόχρονα να μας κλείσει το μέλλον κάνοντάς μας να αναγνωρίσουμε, έστω και έμμεσα, τον δικό της Νόμο για την Υπηκοότητα». Σε πρακτικό επίπεδο η Υψηλή Πύλη απέστειλε στις 20 Απριλίου 1869 τηλεγράφημα προς τους Διοικητές των επαρχιών με βάση το οποίο ανακαλούταν κάθε αλλαγή στην υπηκοότητα, η οποία έγινε υπό την απειλή βίας, ταυτόχρονα όμως εξαιρούνταν του προνομίου αυτού όσοι ενέπιπταν στην κατηγορία των διαφιλονικούμενων υπηκόων^{124,125}

Μολονότι, ο οθωμανικός νόμος του 1869 διευθέτησε αρκετά από τα προβλήματα του παρελθόντος, το ζήτημα δεν έπαυσε ν' απασχολεί τις διμερείς σχέσεις μέχρι το 1890. Σε ό,τι αφορά τη συγκεκριμένη περίοδο και μέχρι την έκδοση του νόμου η εν γένει αντίδραση της Υψηλής Πύλης φανερώνει ότι η ίδια θεωρούσε, για τους δικούς της λόγους, ως ισχυρότερο το δικαίωμα της γεννήσεως απ' εκείνο της επίκτητης υπηκοότητας το οποίο πρότασε η ελληνική πλευρά και νομιμοποιούσε με εσωτερικούς νόμους του κράτους. Ακολούθησε μάλιστα ένα συγκεκριμένο σύστημα, προκειμένου να αποθαρρύνει την *en masse* πολιτογράφηση δικών της υπηκόων σε Έλληνες. Υποχρέωνε δηλαδή τις τοπικές αρχές κάθε φορά που εντόπιζαν περιστατικά απόκτησης της ελληνικής υπηκοότητας κατά τρόπο καταχρηστικό, να τα υποδεικνύουν στην Πύλη και υιοθετούσε την πρακτική των διώξεων ενάντια σε όλους τους Έλληνες υπηκόους. Την πρακτική αυτή τη διατηρούσε ακολούθως για κάποιο χρονικό διάστημα, μέχρι να προκαλέσει την παρέμβαση της ελληνικής πρεσβείας στην Κωνσταντινούπολη. Εν συνεχεία απέστειλε βεζιρικές επιστολές με σκοπό να τεθεί ένα τέλος στη βία που

¹²⁴ Επρόκειτο για την πάγια τακτική ήξεις - αφίξεις εκ μέρους της τουρκικής πλευράς. Τελικά όμως όλοι όσοι είχαν την ελληνική ιθαγένεια μέχρι την έκδοση του νόμου αναγνωρίστηκαν από την Πύλη ως Έλληνες υπήκοοι, βλ. Γεωργής, *ό.π.*, σ. 303.

¹²⁵ΙΑΥΕ 1874, φάκ. 49 1-2, «Memoire sur la question de nationalite en Turquie».

ασκούσαν εκ μέρους της.¹²⁶ Φυσικά η αποστολή των επιστολών γινόταν με κάποιο αντάλλαγμα εκ μέρους της ελληνικής πλευράς, η οποία δεν είχε πολλά περιθώρια ελιγμών, μολονότι η επιλογή της ελληνικής διπλωματίας να ακολουθήσει πιο ήπιες μεθόδους αντιμετώπισης του προβλήματος, μέσω π.χ. εξαγοράς των τοπικών αξιωματούχων,¹²⁷ οδηγούσε κατά καιρούς και σημειακά σε μια ύφεση το ζήτημα.

¹²⁶ ΙΑΥΕ 1874, φάκ. 49 1-2, «Memoire sur la question de nationalite en Turquie».

¹²⁷ Γεωργής, ό.π., σ. 146., όπου αναφέρεται ότι ο Όθων εξέδωσε, το 1840, βασιλικό διάταγμα για την παροχή του ποσού των 472 δραχμών στον Έλληνα πρόξενο της Σμύρνης «προς απελευθέρωσιν επτά Ελλήνων, υποπεσόντων εις τας κακωτικάς χείρας των Οθωμανών».

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Με βάση την παραπάνω παράθεση και ανάλυση των αναφορών από τους Έλληνες διπλωμάτες αναδύονται οι δυσκολίες που αντιμετώπισαν οι τελευταίοι κατά την εκτέλεση των καθηκόντων τους, αλλά και εκείνες που βίωναν οι ελληνορθόδοξοι πληθυσμοί της Σμύρνης και της περιοχής της.

Επισημαίνεται δε η επίδραση που είχαν εξωθεσμικοί παράγοντες, όπως οι κατά τόπου αρχές των δυο χωρών, στην εξέλιξη ζητημάτων όπως εκείνου της Θρησκείας και της Ιθαγένειας. Διαφαίνεται επίσης και η δράση του ανθρώπινου παράγοντα, από το επίπεδο του πρέσβη μέχρι και τους προξενικούς πράκτορες του Ελληνικού Βασιλείου και ο τρόπος με τον οποίο οι ενέργειες ή αβλεψίες τους είχαν αντιφέγγισμα στην καθημερινότητα τόσο των Ελλήνων υπηκόων όσο και των ελληνορθόδοξων πληθυσμών, καθώς συχνά η μοίρα των δυο ομάδων υπήρξε αλληλοσυνδεόμενη. Τονίζεται δε ιδιαίτερα ο αγώνας των Ελλήνων διπλωματών να διεκδικήσουν μια *de facto* αναγνώριση εκ μέρους της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας του στάτους της χώρας και την αναγωγή της από ένα ασήμαντο κράτος της Βαλκανικής Χερσονήσου σε παράγοντα εξελίξεων εντός της αυτοκρατορίας, ισότιμου ως προς τα δικαιώματα με τις υπόλοιπες ευρωπαϊκές δυνάμεις.

Αξιοσημείωτη δε είναι και η επίδραση των συγκυριακών συνθηκών κυρίως όμως του γεγονότος ότι δεν υπήρχε μια συντεταγμένη πολιτική του Ελληνικού Βασιλείου έναντι σημαντικών θεμάτων, που άπτονταν της γενικότερης βούλησης του στο πλαίσιο της *Μεγάλης Ιδέας*. Ο μη έλεγχος των τοπικών αρχών που αφειδώς παρείχαν διαβατήρια στους Οθωμανούς υπηκόους καταμαρτυρά τη σοβαρή έλλειψη συντονισμού με την καθ' ύλην υπηρεσία για τις εξωτερικές υποθέσεις. Ίδιον όφελος, αφέλεια ή τυφλός εθνικιστικός παροξυσμός αποτελούν ενδεχόμενα κίνητρα της παραπάνω πρακτικής. Βέβαια, αν και δεν μαρτυράται με σαφήνεια στα έγγραφα, η αλλαγή υπηκοότητας ενός μεγάλου αριθμού Οθωμανών σε συγκεκριμένη περιοχή της Μικράς Ασίας δεν ήταν απαραίτητα εκτός του ελληνικού σχεδιασμού, καθώς θα μπορούσε ν' αποτελέσει μελλοντικά μια βάση

διεκδικήσεων. Τοιουτοτρόπως, ίσως να δικαιολογείται με μεγαλύτερη ευχέρεια και η εξέλιξη των γεγονότων το 1919. Αν όντως αυτός ήταν ο κεντρικός σχεδιασμός της ελληνικής πλευράς μπορούμε να πούμε ότι πέτυχε μακροπρόθεσμα, παρά τα όποια προβλήματα συνάντησε και σε διάστημα λιγότερο από έναν αιώνα κατάφερε ν' ανατρέψει τους πληθυσμιακούς συσχετισμούς στην Σμύρνη και την περιοχή της. Αυτό ωστόσο παραμένει μια υπόθεση εργασίας, που χρήζει περαιτέρω διερεύνησης.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Πρωτογενείς πηγές

- ΙΑΥΕ 1856, φ. 39/11, Προξενείο Σμύρνης. Προξενικά πρακτορεία Αττάλειας και Μαγνησίας. Αναφορά του Έλληνα υποπρόξενου Σμύρνης προς τον υπουργό επί των Εξωτερικών Α. Ραγκαβή, 11 Απριλίου 1856, αρ. πρωτοκ. 2465 .
- ΙΑΥΕ 1856, φ. 39.11, Προξενείο Σμύρνης. Προξενικά πρακτορεία Αττάλειας και Μαγνησίας. Αναφορά του Έλληνα υποπρόξενου Σμύρνης προς τον υπουργό επί των Εξωτερικών Α. Ραγκαβή, 14 Απριλίου 1856, αρ. πρωτοκ. 2532.
- ΦΕΚ 1856, αρ. 37.
- ΙΑΥΕ 1857, φάκ. 49.1, «Περί Ιθαγένειας», έγγραφο της 12^{ης} Νοεμβρίου 1856.
- ΙΑΥΕ 1857, φάκ. 49.2 «Περί εθνικότητας των εν Τουρκία Ελλήνων – Φόροι», εμπιστευτικό έγγραφο της 6^{ης} Αυγούστου 1857.
- ΙΑΥΕ 1857, φάκ. 49.2 «Φόροι», έγγραφο του ελληνικού προξενείου Σμύρνης απευθυνόμενο προς το υπουργείο Εξωτερικών με χρονολογία 27 Μαρτίου 1857.
- ΙΑΥΕ 1857, φάκ. 49.2, έγγραφο με χρονολογία 11 Νοεμβρίου 1857
- ΙΑΥΕ 1857, φάκ. 49.2, έγγραφο με χρονολογία 21 Οκτωβρίου 1857.
- ΙΑΥΕ 1857, φάκ. 49.2, έγγραφο με χρονολογία 9 Νοεμβρίου 1857.
- ΙΑΥΕ 1857, φάκ. 49.2, έγγραφο με χρονολογία 21 Οκτωβρίου 1857.
- ΙΑΥΕ 1857, φάκ. 49.2, έγγραφο του Γραμματέα του προξενείου Μ. Πάγκαλου απευθυνόμενο προς την πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη με χρονολογία 10 Μαρτίου 1857.
- ΙΑΥΕ 1857, φάκ. 49. 2 «Φόροι», έγγραφο με χρονολογία 21 Οκτωβρίου 1857.

- ΙΑΥΕ 1857, φάκ. 49. 2 Φόροι, έγγραφο με χρονολογία 25 Μαΐου 1857.
- ΙΑΥΕ 1857, φάκ. 49. 2 «Φόροι», έγγραφο του ελληνικού προξενείου Σμύρνης απευθυνόμενο προς το υπουργείο Εξωτερικών και με χρονολογία 27 Μαρτίου 1857.
- ΙΑΥΕ 1857, φάκ. 49. 2 «Φόροι», έγγραφο με χρονολογία 21 Οκτωβρίου 1857.
- ΙΑΥΕ 1857, φάκ. 49.2, έγγραφο του ελληνικού προξενείου Σμύρνης απευθυνόμενο προς το υπουργείο Εξωτερικών και με χρονολογία 27 Μαρτίου 1857.
- ΙΑΥΕ 1858, φ. 39.11, Προξενείο Σμύρνης. Προξενικά πρακτορεία Αττάλειας και Μαγνησίας. Αναφορά του Γραμματέα του ελληνικού προξενείου Σμύρνης προς τον υπουργό επί των Εξωτερικών, 14 Ιουλίου 1858, αρ. πρωτοκ. 5810.
- ΙΑΥΕ 1859, φάκ. 49. 2 Α - Β «Περί εθνικότητας», 15 Απριλίου 1859
- ΙΑΥΕ 1860, φ. 99.1 Α-Β, Πρεσβεία Κωνσταντινούπολης. Αναφοραί και εκθέσεις προξενικών αρχών περί καταπίεσεων των εν Τουρκία Ελλήνων. Αναφορά προς τον υπουργό επί των Εξωτερικών, 20 Ιουλίου 1860 ,αρ. πρωτοκ. 5842.
- ΙΑΥΕ 1860, φ. 99.1Α, Προξενείο Σμύρνης. Αναφοραί και εκθέσεις προξενικών αρχών περί καταπίεσεων των εν Τουρκία Ελλήνων. Αναφορά του Προξένου Σμύρνης προς τον Έλληνα Πρέσβη στην Κωνσταντινούπολη, 8 Ιουλίου 1860, αρ. πρωτοκ. 5234.
- ΙΑΥΕ 1860, φ. 76.1Β, Εκκλησιαστικά. Αναφορά του Διευθύνοντος Γραμματέα Σμύρνης προς τον Έλληνα Επιτετραμμένο στην Κωνσταντινούπολη, 25 Μαρτίου 1860,αρ. πρωτοκ. 2258.
- ΙΑΥΕ 1860, φ. 76.1Β, Προξενείο Σμύρνης, Εκκλησιαστικά. Αναφορά του Διευθύνοντος Γραμματέα Σμύρνης προς τον Έλληνα Επιτετραμμένο στην Κωνσταντινούπολη, 25 Μαρτίου 1860,αρ. πρωτοκ. 2258.

- ΙΑΥΕ 1860, φ. 76.1B, Εκκλησιαστικά. Αναφορά του Έλληνα Επιτετραμμένου στην Κωνσταντινούπολη προς τον υπουργό επί των Εξωτερικών Ζαΐμη, 6 Απριλίου 1860, αρ. πρωτοκ. 3423.
- ΙΑΥΕ 1860, φ. 76.1B, Εκκλησιαστικά. Αναφορά του Έλληνα Επιτετραμμένου στην Κωνσταντινούπολη προς τον υπουργό επί των Εξωτερικών Ζαΐμη, 13 Απριλίου 1860, αρ. πρωτοκ. 2726.
- ΙΑΥΕ 1860, φ. 76.1B, Εκκλησιαστικά. Αναφορά του Έλληνα Επιτετραμμένου στην Κωνσταντινούπολη προς τον υπουργό επί των Εξωτερικών Ζαΐμη, 29 Απριλίου 1860, αρ. πρωτοκ. 3246.
- ΙΑΥΕ 1860, φ. 76.1B, Εκκλησιαστικά. Αναφορά του Έλληνα Επιτετραμμένου στην Κωνσταντινούπολη προς τον υπουργό επί των Εξωτερικών Ζαΐμη, 4 Μαΐου 1860, αρ. πρωτοκ. 3349.
- ΙΑΥΕ 1860, φ. 76.1B, Προξενείο Σμύρνης, Εκκλησιαστικά. Επιστολή του Έλληνα Επιτετραμμένου στην Κωνσταντινούπολη προς τον Διευθύνοντα Γραμματέα Σμύρνης, 30 Μαρτίου 1860, αρ. πρωτοκ. 815.
- ΙΑΥΕ 1860, φάκ. 49. 1- 2 Α, διαμονή Ελλήνων στο εξωτερικό, 28 Σεπτεμβρίου 1860.
- ΙΑΥΕ 1860, φάκ. 49. 2 Α, 2 Φεβρουαρίου 1860.
- ΙΑΥΕ 1860, φάκ. 49. 1-2 «Περί εθνικότητας. Διαμονή Ελλήνων στο εξωτερικό», 2 Φεβρουαρίου 1860.
- ΙΑΥΕ 1860, φ. 76.1B, Εκκλησιαστικά. Αναφορά του Διευθύνοντος Γραμματέα Σμύρνης προς τον Έλληνα Επιτετραμμένο στην Κωνσταντινούπολη, 25 Μαρτίου 1860, αρ. πρωτοκ. 2258.
- ΙΑΥΕ 1860, φάκ. 49. 2 Α, χωρίς ημερομηνία.
- ΙΑΥΕ 1861, φάκ. 49. 2 Α-Β «Φορολογίαι και κτήματα», έγγραφο με χρονολογία 3 Μαρτίου 1858.
- ΙΑΥΕ 1861, φάκ. 49. 2 Α-Β, 4 και 11 Απριλίου 1858.
- ΙΑΥΕ 1861, φάκ. 49. 2 Α-Β, Φορολογίαι και κτήματα, 16 Απριλίου 1859.
- ΙΑΥΕ 1861, φάκ. 49. 2 Α-Β «Φορολογίαι και κτήματα», 30 Ιουνίου 1861.
- ΙΑΥΕ 1861, φάκ. 49. 2, 1 Σεπτεμβρίου 1861.

- ΙΑΥΕ 1861, φάκ. 49. 2 Α-Β, 1 Ιουνίου 1861.
- ΙΑΥΕ 1861, φάκ. 49. 2 Α-Β, 16 Μαΐου 1861.
- ΙΑΥΕ 1862, φάκ. 49.2 Α-Γ «Περί εθνικότητας», 18 Ιανουαρίου 1862.
- ΙΑΥΕ 1862, φάκ. 49.2 Α-Γ, 10 Μαρτίου 1862.
- ΙΑΥΕ 1862, φάκ. 49.2 Α-Γ, 13 Σεπτεμβρίου 1862.
- ΙΑΥΕ 1862, φάκ.39.11, 8 Φεβρουαρίου 1864
- ΙΑΥΕ 1862, φάκ. 49.2 Α-Γ «Περί εθνικότητας», Επιστολή του Έλληνα προξένου Α. Ζυγομαλά προς το υπουργείο Εξωτερικών, 18 Ιανουαρίου 1862, αριθ. πρωτ. 501.
- ΙΑΥΕ 1864, φ. 39.11, «Ελληνικά Προξενεία», Αναφορά του προξένου Σμύρνης προς το υπουργείο Εξωτερικών, 8 Ιουλίου 1864,αρ. πρωτ. 4943.
- ΙΑΥΕ 1864, φάκ. 49. 2 Γ, «Φόροι, καταπίεσεις Ελλήνων εν Τουρκία», 18 Ιουνίου 1864.
- ΙΑΥΕ 1864, φάκ. 49. 2 Γ,17 Οκτωβρίου 1864.
- ΙΑΥΕ 1864, φάκ. 49. 2 Γ,10 Απριλίου 1864.
- ΙΑΥΕ 1864, φάκ. 49. 2 Γ, 8 Απριλίου 1864.
- ΙΑΥΕ 1864, φάκ. 49. 2 Γ, 15 Αυγούστου 1864.
- ΙΑΥΕ 1864, φάκ. 49. 2 Γ, 1 Μαΐου 1864.
- ΙΑΥΕ 1864, φάκ. 49. 2 Γ «Φόροι», έγγραφο του υπουργείου Εξωτερικών προς το προξενείο Σμύρνης, χρονολογούμενο στις 25 Αυγούστου 1864.
- ΙΑΥΕ 1866, φάκ. 49. 1Ιθαγένεια, 11 Φεβρουαρίου 1866.
- ΙΑΥΕ 1874, φάκ. 49 1-2, «Memoire sur la question de nationalite en Turquie».
- Γ.Α.Κ. Αθήνας, Συλλογή Λαδά, μέρος Α, τμήμα 2^ο, φάκ. 51, υποφ. 3, 1862.

Βοηθήματα

- Βέης Ν., «Το “Μεγάλο Ρεμπελιό” της Σμύρνης (Μάρτιος του 1797), κατά νεώτατας έρευνας», *Μικρασιατικά Χρονικά*, τόμ. Δ', 1948, 411-422.

- Βερέμης Θάνος, «Εισαγωγή», στο συλλογικό *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη Νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα 2003, 27- 49.
- Βόγλη Κ. Ελπίδα, "Αναμορφώσεις της ελληνικής ταυτότητας κατά την επανάσταση", στο συλλογικό τόμο *ΈΛΛΗΝ, ΡΩΜΙΟΣ, ΓΡΑΙΚΟΣ, Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Αθήνα 2018, 497 - 513.
- Γιώργος Γεωργής, *Η πρώτη μακροχρόνια ελληνοτουρκική διένεξη*, Αθήνα 1996.
- Δημάκης Ιωάννης, *Η πολιτειακή μεταβολή του 1843 και το ζήτημα των αυτοχθόνων και των ετεροχθόνων*, Αθήνα 1991 και Ελπίδα Βόγλη, *Έλληνες το γένος: η ιθαγένεια και η ταυτότητα στο εθνικό κράτος των Ελλήνων (1821-1844)*, Ηράκλειο 2008.
- *Επίτομο Λεξικό της Ελληνικής Ιστορίας*, (επιμ.) Β. Δρακόπουλος - Γ. Ευθυμίου, Αθήνα 2004.
- Κλάψης Αντώνης, *Πολιτική και διπλωματία της ελληνικής εθνικής ολοκλήρωσης 1821 - 1923*, Αθήνα 2019.
- Κοντογεώργης Δημήτρης Μ, "Έλληνες υπήκοοι και γραικοί ραγιάδες. Εθνικές ονομασίες και πολιτικά διακυβεύματα στις ελληνικές παροικίες της οθωμανικής Δοβρουτσάς (1856-1877)", στο συλλογικό τόμο *ΈΛΛΗΝ, ΡΩΜΙΟΣ, ΓΡΑΙΚΟΣ, Συλλογικοί προσδιορισμοί και ταυτότητες*, Αθήνα 2018, 477-494.
- Κυριακίδου Κ. Επαμεινώνδα, *Ιστορία του σύγχρονου Ελληνισμού*, Αθήνα 1892.
- Μιχαηλίδης Ιάκωβος, *Μικρή περήφανη πατρίδα. Ο Κόσμος των Ελλήνων διπλωματικών και προξενικών υπαλλήλων στα Βαλκάνια και την καθ'ημάς Ανατολή 1830- 1853*, Θεσσαλονίκη 2012.
- Παπούλια Βασιλική, *Από την Αυτοκρατορία στο Εθνικό Κράτος. Ιδεολογικές και κοινωνικές προϋποθέσεις της πολιτικής οργάνωσης των χωρών της Χερσονήσου του Αίμου*, Θεσσαλονίκη 2003.
- Παπαγιαννόπουλος Ι., «Το Ρεμπελιό του 1797 κατά νέαν πηγήν», *Μικρασιατικά Χρονικά*, τόμος Α', 1938, 241-267

- Πούλος Ιωάννης, «Το Επεισόδιον Μουσούρου. Η ελληνοτουρκική διένεξις του 1847», *Δελτίον της Ιστορικής και Εθνολογικής Εταιρείας*, τ. 13 (1959), 241 – 356.
- Καρολίδου Παύλου, *Σύγχρονος Ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών λαών της Ανατολής από 1821 μέχρι 1921*, τόμ. Γ, Αθήνα 1923.
- Του ιδίου, *Σύγχρονος Ιστορία των Ελλήνων και των λοιπών λαών της Ανατολής από 1821 μέχρι 1921*, τόμ. Ε, Αθήνα 1923.
- Τσαγκρίδης Κ., *Από την ουτοπία στον τόπο. Η πόλη της Σμύρνης*, Αθήνα 2001.
- Dimitriadis Vasilis, « L' aspect religieux des relations gréco-ottomanes dans la région de Smyrne, à l'époque du Hatt-i humayun », *Etudes Balkaniques* 22, Paris 2017 – 2018, 145 – 157.
- Karpat Kemal H., *Ottoman population 1830-1914. Demographic and Social Characteristics*, Wisconsin 1985.
- Masters Bruce, "Millet", στο Gabor Agoston, Bruce Masters (eds.), *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, NY 2009, 383 – 384.
- Finkel Caroline, *Οθωμανική αυτοκρατορία 1300-1923*, Αθήνα 2007.
- Clogg R., «Smyrna in 1821: Documents from the Levant Company Archives in the Public Record Office», *Μικρασιατικά Χρονικά*, τόμος ΙΕ', 1972, 313-355.
- Coskun Cakir, "Tanzimat", στο Gabor Agoston, Bruce Masters (eds.), *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, NY 2009, 553 – 555.
- Frangakis-Syrett Elena, «Η ανάπτυξη ενός μεσογειακού λιμανιού με διεθνή σημασία: της Σμύρνης (1700-1914)», στον συλλογικό τόμο *Η Σμύρνη, η λησμονημένη πόλη*; επιμ. Μαρία-Κάρμεν Σμυρνέλη, Αθήνα 2006, 27-60.
- Kamran Aghaie, "Molla", στο R.C. Martin (ed.), *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*, v.2, U.S.A. 2016, p. 473.
- Munner Goolam Fareed, "Mufti", στο R.C. Martin (ed.), *Encyclopedia of Islam and the Muslim World*, v.2 U.S.A. 2016, p. 478.

- Mustafa Sentop “Kadi”, στο Gabor Agoston, Bruce Masters (eds.), *Encyclopedia of the Ottoman Empire*, NY 2009, pp. 304 – 305.

Ηλεκτρονικές Πηγές

- Ανδρέου Ανδρέας, «Η διαμάχη Φαλμεράνερ - Παπαρρηγόπουλου για την καταγωγή των σύγχρονων Ελλήνων», <https://cognoscoteam.gr/archives/18143>, τελευταία πρόσβαση 19 Νοεμβρίου 2024.
- https://www.miet.gr/userfiles/b43b6205-bc09-4b97-8795-a6b100f44a81/elefterotupia_11%20fevrouariou%202000.pdf , τελευταία πρόσβαση 17/12/2024.